

Egidijus Jaseliūnas

Periodinės savilaidos formavimasis: sovietinio disidentizmo reiškiny ir Lietuvos katalikiškasis judėjimas

Straipsnio tikslas – apibrėžti disidentinio judėjimo sąvoką ir, remiantis lyginamąja analize, išnagrinėti bendras periodinės savilaidos formavimosi tendencijas disidentizmo Sovietų Sąjungoje raidos kontekste. Tokie spaudos tyrimai leistų įvardyti Lietuvos katalikiškąjį judėjimą kaip sovietinio disidentizmo reiškinį, kuris, nors ir kilęs skirtingose tautinėse istorinėse bendruomenėse, atspindėjo bendrus sovietinės visuomenės laikysenos politinės sistemos atžvilgiu pokyčius. Straipsnyje daugiausia tiriama Rusijos žmogaus teisių, žydų emigracinio ir Lietuvos katalikiškojo judėjimo, kurie atspindi disidentinių judėjimų įvairovę Sovietų Sąjungoje, periodinė savilaida (žr. lentelę), nors tyrimas apima ir kitų judėjimų leistą periodiką.

ĮVADAS

Disidentinių judėjimų atsiradimas Sovietų Sąjungoje rodė giluminius pokyčius visuomenės, kaip žmonių bendruomenės, ir valstybės, kaip politinės valdžios principų įgyvendintojos, santykiuose. Šis nuo politinės sistemos kūrimo atribotos visuomenės išškis buvo totalitarizmo kulminacijos pabaigos ir valstybės posttotalitarinės raidos rezultatas. Šeštajame dešimtmetyje pradėjusio formuotis sovietinio disidentizmo vienu būdin-

giausių elementų tapo periodinė savilaida. Ši veiklos priemonė iškilo ne visuose disidentiniuose judėjimuose, tačiau tokios veiklos atsiradimas iš pirmo žvilgsnio tarpusavyje gana skirtinguose judėjimuose atskleidė gilumines sąsajas tarp šių atskirai besiformavusių judėjimų. Taigi septintojo–aštuntojo dešimtmečių sandūroje atsiradusios periodinės savilaidos tyrimai padeda geriau, įvairiapusiškiau suvokti disidentizmo reiškinį.

Periodinės savilaidos, kaip disidentinio judėjimo elemento, vertinimai buvo įtvirtinti dar septintojo–aštuntojo dešimtmečių sandūroje pradėtuose šios spaudos istoriniuose tyrimuose. Tiesa, dėl faktinės medžiagos trūkumo ir disponuojamų faktų vienpusiškumo jau tada istoriografijoje atsirado tendencija periodinės savilaidos pradžią vertinti kaip faktą, simbolizuojantį disidentinių judėjimų virtimą politinio ar opozicinio pobūdžio reiškiniu. Antai 1970 m. Abrahamo Brumbergo redaguotame veikalė „Einamųjų laikų kronikos“ („Хроника текущих событий“) leidimas buvo traktuojamas kaip ženklas, kad disidentizmas rutuliojasi organizuotos atviros opozicijos linkme¹. Tokiu vertinimu remtasi ir 1995 m. paskelbtoje Rusijos istorikų kolektyvinėje monografijoje, kurioje „Einamųjų laikų kronikos“ išleidimas buvo susietas su opozicijos legalizavimusi visuomenės akyse².

Istoriografijoje sąsajos tarp atskirų disidentinių judėjimų ir jų leistos periodinės savilaidos formavimosi nesulaukė atskiro tyrinėtojų dėmesio. Disidentizmo istorinėje analizėje tik iškeliamas Rusijos žmogaus teisių judėjimas, kaip centrinis disidentinis judėjimas, pabrėžiant jo universalų pobūdį. Michaelio Mejersono-Aksenovo ir Boriso Šragino redaguotoje savilaidos antologijoje disidentinės periodinės savilaidos modelio plitimas kituose judėjimuose buvo apžvelgiamas judėjimo Rusijoje universalumo aspektu³.

Haroldas Gordonas Skillingas, tyrinėdamas savilaidos raidą Vidurio ir Rytų Europoje „nepriklausomos visuomenės“ formavimosi aspektu, apžvelgė savilaidos plėtotę Sovietų Sąjungoje ir visos periodinės savilaidos atsiradimą siejo su socialinės savilaidos pakopa. Todėl tiek Lietuvos katalikiškojo, tiek žydų emigracinio judėjimo periodinė savilaida H. Skillingo veikale buvo traktuojama kaip vientiso demokratinio judėjimo fragmentai, nors detalesnė tokio vertinimo analizė nebuvo pateikta⁴.

Robertas Sharlet savo publikacijoje teigė, kad nepriklausomos, alternatyvios komunikacijos sistemos susiformavimas, kurių simbolizavo „Einamųjų laikų kronikos“ pasirodymas, tapo prielaida, nulėmusia įvairių kitų tautinių, religinių judėjimų iškilimą⁵. Peteris Reddaway'us, vertindamas žmogaus teisių judėjimo leistą „Kroniką“ kaip visų judėjimų „informacinį centrą“, pabrėžė, jog tiek Ukrainos nacionalinio, tiek žydų emigracinio judėjimo periodinė savilaida buvo rusiškosios „Kronikos“ ekvivalentas ar imitavo jos leidybą⁶. Kiti autoriai „Einamųjų laikų kroniką“ traktavo kaip pagrindinį visų disidentinių judėjimų informacinį organą⁷, tačiau visuose šiuose tyrimuose nepakankamai atskleistos periodinės savilaidos formavimosi atskiruose judėjimuose ypatybės ir bendros tendencijos.

Markas Hopkinsas, tyrimų objektu pasirinkęs „Einamųjų laikų kroniką“ ir jos leidybos raidą, šiuo klausimu pateikė daug vertingos naujos faktinės medžiagos, kuri buvo pagrįsta į Vakarų emigravusių disidentų liudijimais. Nepaisant gausios naujos tyrimo medžiagos, periodinės savilaidos raida žmogaus teisių judėjime buvo tyrinėjama izoliuotai nuo kitų judėjimų savilaidos, nors M. Hopkinsas pažymėjo, kad „Einamųjų laikų kronikos“ išleidimui neturėjo jokios įtakos baptistų informaciniai biuletiniai ir kad „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronikos“ (toliau – „LKB Kronika“) leidyba buvo modeliuota rusiškosios „Kronikos“ pavyzdžiu⁸.

Atskirai paminėtinas Liudmilos Aleksejevos veikalas, skirtas disidentizmo SSRS istorijai⁹. Šios autorės asmeninė patirtis (L. Aleksejeva iki pat devintojo dešimtmečio aktyviai dalyvavo disidentiniame judėjime) leido jai pateikti naują kai kurių faktų traktuotę: L. Aleksejeva chronologiškai palygino lietuvių pasipriešinimo ir rusų teisių gynimo judėjimo raidą ir pažymėjo, kad „LKB Kronikos“ ir „Einamųjų laikų kronikos“ pasirodymas yra ta pati minėtų judėjimų fazė¹⁰. Be to, L. Aleksejeva, remdamasi kitų disidentų liudijimais, suformulavo informacinių biuletenių modelio plitimo disidentiniuose judėjimuose schemą.

Žydų emigracinio judėjimo leistos periodinės savilaidos tyrimus nulėmė bendri šio judėjimo vertinimai, kuriuose išryškėjo tendencija žydų judėjimą traktuoti kaip stipriai paveiktą žmogaus teisių judėjimo raidos. M. Mejersono-Aksenovo ir B. Šragino redaguotame veikale teigiama, kad žydų emigracinis judėjimas buvo nacionalinio pobūdžio, tačiau savo pavidalu ir formomis jis atspindėjo Rusijos žmogaus teisių judėjimo raidą¹¹. Žydų savilaidos, kaip iš žmogaus teisių judėjimo perimtos formos, pobūdis buvo akcentuotas ir Stefano Hofmano, Roi'aus Yaacovo studijose. Tačiau

S. Hoffmannas periodinės savilaidos atsiradimą siejo tik su žydų judėjimo raidos tendencijomis ir pažymėjo, kad šios savilaidos tikslas buvo suteikti žydų veiklai legalumo, atvirumo statusą¹². Benjaminas Pinkus periodinės savilaidos susiformavimą taip pat siejo su vidine žydų judėjimo raida¹³.

Vakarų istoriografijoje lietuviškos periodinės savilaidos vertinimams turėjo įtakos judėjimo Lietuvoje interpretacija, pasak kurios, susipynę tautiškumo ir religijos principai nulėmė, kad šis judėjimas peržengė disidentizmo ribas¹⁴. R. Sharlet religinio ir tautinio disidentizmo Lietuvoje susiliejamą vertino kaip priežastį, sukėlusią didelį antisovietinį karingumą¹⁵.

Lietuviškos periodinės savilaidos išsamiesni tyrimai buvo pradėti lietuvių išeivių vidurinės istorikų kartos (Vytauto Vardžio, Tomo Remeikio) sovietologijos studijose; šių autorių pateiktomis interpretacijomis tiesiogiai ar netiesiogiai rėmėsi didžioji dalis vėlesnių tyrinėtojų. 1978 m. JAV išėjusiame V. Vardžio veikalė, skirtame katalikiškajam, tautiniam pasipriešinimui Lietuvoje, „LKB Kronika“ vertinama kaip simbolizuojanti lietuviškos pogrindžio spaudos tradicijas, nors ir pabrėžta, kad ji sukurta to meto rusiškos savilaidos pavyzdžiu¹⁶. Periodikos atsiradimą V. Vardys interpretavo kaip pamažu stiprėjusio pasipriešinimo padarinį (1981 m. straipsnyje periodinę pogrindžio spaudą jis apibūdino kaip rezistencijos Lietuvoje ketvirto periodo reiškinį, kurį sukėlė 1970–1972 m. teismai, nukreipti prieš tikinčiųjų teises¹⁷), tačiau pabrėžė ir kitų disidentinių judėjimų įtaką jos formavimuisi. Jis teigė, jog nuo 1968 m. Lietuvoje prasidėjusi rezistencija įgijo universalių demokratinių bruožų.

T. Remeikis 1980 m. išleistame veikalė katalikiškąjį pasipriešinimą apibūdino kaip Bažnyčios ir valstybės santykių raidos nuo sovietinės okupacijos pradžios rezultata; jis

taip pat rėmėsi idėja, kad katalikiškos periodinės savilaidos atsiradimui turėjo įtakos disidentiniai judėjimai Sovietų Sąjungoje¹⁸. Tiek V. Vardžio, tiek T. Remeikio tyrimuose „LKB Kronika“ traktuojama kaip leidinys, sukurtas „Einamųjų laikų kronikos“ pavyzdžiu. Be to, V. Vardys bandė išvelgti Ukrainos nacionalinio judėjimo ir baptistų taktikos įtaką katalikiškajam judėjimui, o T. Remeikis trumpai apžvelgė žydų judėjimo poveikio Lietuvos katalikiškajam judėjimui galimybę¹⁹.

Jauniausios išeivių kartos atstovo Sauliaus Sužiedėlio pateiktas „LKB Kronikos“ leidybos traktavimas iš esmės sutapo su V. Vardžio ir T. Remeikio vertinimais, o katalikiškąjį judėjimą šis autorius suvokė kaip glaudžiai susijusį su bendru judėjimu dėl žmogaus teisių Rytų Europoje²⁰.

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, periodinės savilaidos ištakas pradėta tyrinėti ir Lietuvoje. Istorikas Algirdas Jakubčionis straipsniuose apie Bažnyčios pasipriešinimą 1970–1980 m. pateikė įvairiapusiškesnę „LKB Kronikos“ atsiradimo priežasčių traktuotę ir žmogaus teisių judėjimo įtaką įvardijo kaip vieną iš priežasčių, nulėmusių katalikiškojo pasipriešinimo raidą²¹. „LKB Kronikos“ ištakų bendrą apžvalgą randame ir Arūno Streikaus publikacijose²².

Faktinės medžiagos trūkumas, jos vienybės pusė nulemė ir tiriamojo metodo pasirinkimą: periodinės savilaidos tyrimuose daugiausia dėmesio buvo skiriama šios spaudos turiniui, o ne jos formavimosi, leidybos ir funkcionavimo struktūros analizei. Novatorišką, tačiau istoriografijoje neįsitvirtinusį požiūrį dar 1982 m. išsakė Kęstutis Girnius; kritikuodamas judėjimų Lietuvoje grupavimą pagal leistos periodinės savilaidos turinį, jis iškėlė mintį, jog svarbu pažvelgti ir į kitus šios spaudos aspektus (atskirų leidinių redaktorių, leidėjų ar bendradarbių tarpusavio santykius ir pan.)²³.

Lentelė

Straipsnyje tyrinėta disidentinių judėjimų leista periodinė savilaida

Disidentiniai judėjimai	Periodiniai savilaidos leidiniai	Leidimo pradžia
Lietuvos katalikiškasis judėjimas	Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika	1972
	Aušra	1975
	Dievas ir Tėvynė	1976
	Tiesos kelias	1977
	Rūpintojėlis	1977
	Ateitis	1979
Rusijos žmogaus teisių judėjimas	Einamųjų laikų kronika (Хроника текущих событий)	1968
Žydų emigracinis judėjimas	Iton (Итон)	1970
	Egzodas (Исход)	1970
	Egzodo kronika (Вестник исхода)	1971
	Žydai Tarybų Sąjungoje (Евреи в СССР)	1972
	Baltoji egzodo knyga (Белая книга исхода)	1972
	Tarbut (Тарбут)	1975

DISIDENTIZMO IR DISIDENTINIŲ JUDĖJIMŲ DEFINICIJOS KLAUSIMAS

Disidentizmo definicija. Žymi žmogaus teisių judėjimo dalyvė L. Aleksejeva, jau emigracijoje aptardama pasipriešinimo judėjimus Sovietų Sąjungoje, kurių išskyrė net aštuoniolika, juos visus apibrėžė disidentizmo sąvoka. Tačiau jos veikale nebuvo pateikti kriterijai, kurie apibūdintų disidentizmą kaip atskirą ir specifinį reiškinį, apimančią tam tikromis savybėmis tarpusavyje panašius judėjimus²⁴. Aktyvūs žmogaus teisių judėjimo dalyviai M. Mejersonas-Aksenovas ir B. Šraginas, taip pat jau būdami emigracijoje, teigė, kad disidentizmo sąvoka tik sukuria aiškumo iliuziją, tačiau toks aiškumas realybėje neegzistuoja²⁵. Šie autoriai disidentizmo sąvoką vartojo kaip sąlyginę definiciją, kuri neatskleidžia disidentų (kitaminčių) išskirtinumo iš visos sovietinės visuomenės problemos. Tomas Venclova kaip disidentų sąvokos atitik-

menį lietuvių kalboje nurodė žodį „atskalūnas“ ir išskėlė mintį, jog šia prasme terminas „disidentas“ nėra visai tikslus, nes juo vadinami „žmonės, kurie atstovauja tam, ką visuomenė iš dalies savo sąmonėje, iš dalies pasąmonėje turi“²⁶. (T. Venclova netgi teigė, jog „galima būtų sakyti, kad ji [Sovietų Sąjunga. – E. J.] turi ir 250 milijonų disidentų, nes vienaip ar kitaip nepatenkinti yra beveik visi“²⁷.)

Nepaisant ir istoriografijoje plačiai išsigalėjusios tendencijos kalbant apie visą opozicinį judėjimą Sovietų Sąjungoje vartoti disidentizmo sąvoką (ar ją redukuoti tik į žmogaus teisių judėjimo reiškinį), šiame straipsnyje remiamasi definicija, kuri atspindi P. Reddaway'aus, Rudolfo Tökeso, Vladimiro Shlapentokho, Dinos R. Spechler ir Ghitos Ionescu darbuose pateiktas šio reiškinio sąvokas. P. Reddaway'us disidentizmą apibrėžė kaip protestavimą prieš tam tikrus valstybinės valdžios veiksmus ar nepritarimą tam tikriems jos politikos aspektams.

Disidentizmas buvo priešpriešintas opozicijai, kuri siekia užimti esančios politinės valdžios pozicijas²⁸. Tuo tarpu R. Tökesas, remdamasis opozicijos dichotomijos idėja, išskyrė du opozicinių judėjimų aspektus: opoziciją, keičiančią sistemos viduje („within – system“ opposition), kuri atitinka P. Reddaway'aus disidentizmo kategoriją, ir sistemą keičiančią opoziciją („system – rejective“ opposition)²⁹. Šie du judėjimai iš esmės skiriasi metodais, kuriais siekiama politinių pokyčių, t. y. reforma ir revoliucija, kaip veiklos priemonės. Nagrinėdamas opozicijos ir disidentizmo santykius G. Ionescu pažymėjo, kad politinis disidentizmas kyla vertybių konflikto metu; jis disidentizmą apibrėžė kaip žemesnę opozicijos formą, kuri yra valstybės, neturinčios organizuotos opozicijos, raidos rezultatas³⁰.

V. Shlapentokhas, tyrinėdamas sovietinės inteligentijos ir politinės valdžios tarpusavio santykius bei jų raidą nuo šeštojo dešimtmečio, opozicinę politinę veiklą struktūrizavo remdamasis šios veiklos intensyvumo kriterijumi*. Jis išskyrė keturis veiklos lygius³¹, kuriuos dar būtų galima sujungti į du pokategorius pagal jų santykį su oficialia valdžios kontrole. Pirmasis pokategoris, apimantis „švelnią legalią kritiką“ ir „semilegalią veiklą“, apima veiklą, kuri buvo kontroliuojama politinės valdžios. Tuo tarpu antrajam pokategoriui priskiriama veikla (remiantis V. Shlapentokho sąvokomis, „švelni nelegali“ ir „stipri nelegali veikla“), kurios tiek kolektyvinės, tiek individualios formos buvo visiškai nepriklausomos nuo valstybinės valdžios kontrolės. V. Shlapentokhas kaip pagrindinį pastarosios veiklos bruožą išskyrė judėjimo reiškiny atsiradimą ir siejo jį su žmogaus teisių judėjime susiformavusiomis veiklos formomis³².

D. Spechler savo studijoje rėmėsi sąvoka „leistinas disidentizmas“ („permitted dissent“), kuris buvo apibrėžtas kaip nepritarimo trūkumams ar tokių trūkumų demaskavimo išraiška³³. Ši sąvoka atitinka V. Shlapentokho pateikto pirmojo opozicinės politinės veiklos pokategorio apibrėžimą. Tačiau D. Spechler nurodė, jog disidentizmas, siekiantis pakeisti, o ne nuversti sistemą ar jai kenkti, apima ir tokias veiklos pozicijas kaip nepritarimas normoms bei apribojimams, kylantiems iš sistemos, jų atmetimas ar pažeidimas³⁴. Tokios veiklos formos jau nepriklauso „leistino disidentizmo“ pokategoriui ir gali būti traktuojamos kaip platesnės „disidentizmo“ sąvokos elementai. R. Tökesas irgi pabrėžė, kad disidentinis judėjimas ne tik siekia gerinti, bet ir „galų gale panaikinti suvoktą posttotalitarinės komunistų partijos autoritarinį valdymą ir pakeisti jį autoritetinga valdžia“³⁵.

Aptardama disidentinio reiškiny objekto klausimą, D. Spechler pabrėžė, jog disidentinė veikla buvo nukreipta prieš trūkumus, būdingus: 1) institucijoms ir jų veiklai; 2) politiniams ketinimams ir šios politikos įgyvendinimui; 3) oficialiai ideologijai ir jos autoritariniam interpretavimui³⁶. Panaši interpretacija pateikta ir R. Tökeso darbuose. Jis pažymėjo, kad disidentai pokyčių įgyvendinimą siejo su 1) struktūrinėmis, administracinėmis bei politinėmis reformomis; 2) esančios ideologijos kritišku įvertinimu ir kultūrine modernizacija; 3) moksliskai nepasitvirtinusių kriterijų pakeitimu empiriniais neideologizuotais kriterijais, kuriais būtų remiamasi politinėje veikloje ir kurie taptų sėkmingos politinės raidos indikatoriumi³⁷.

Darbuose, skirtuose disidentinio judėjimo analizei, disidentizmas dažnai traktuojamas kaip vieša veikla išsiskiriantis iš kitų

* Apibrėžiant disidentizmo ir opozicijos definicijas kyla lingvistinių sunkumų. Anglų kalbos žodis „opposition“ turi dvejopą reikšmę: jis reiškia tiek terminą „opozicija“, kuris politinėje plotmėje turi konkretų apibrėžimą, tiek bendrą „priešinimosi“ ar „pasipriešinimo“ sąvoką.

judėjimų reiškinys. Toks vertinimas įsitvirtino dėl to, kad aštuntajame dešimtmetyje šio judėjimo dalyviai sąvoką „disidentas“ vertino specifiškai, t. y. disidentais buvo pradėta vadinti tuos visuomenės narius, kurie viešai išreiškė savo nepritarimą įsitvirtinusioms valstybės gyvenimo normoms, o tokia jų pozicija apėmė ir konkrečius veiksmus³⁸. Antai aktyvus žydų emigracinio judėjimo dalyvis Vladimiras Lazaris disidentizmą apibūdino kaip atviro protesto ir nepasitenkinimo išraišką, nors šį terminą vartojo tik žmogaus teisių judėjimui apibūdinti³⁹. Disidentizmo, kaip atviro judėjimo, interpretacija nevisiškai atskleidžia šio reiškinio Sovietų Sąjungoje specifiškumą, nes, remiantis P. Reddaway'aus traktavimu, disidentiniai judėjimai apėmė tiek politinės valdžios patvirtintus, tiek įstatymais nenumatytus bei neleistinus veiklos metodus⁴⁰. Taigi veiklos atvirumo pobūdis tėra vienas iš galimų disidentizmo bruožų.

Disidentizmas tikslų atžvilgiu šiame straipsnyje nebus traktuojamas kaip judėjimas, priklausantis platesnei opozicijos kategorijai, nors yra priimtinas ir disidentinio judėjimo kaip protoopozicijos suvokimas. Nepaisant tendencijos disidentizmą apibūdinti kaip atvirą, viešą judėjimą, disidentinės veiklos priemonės straipsnyje traktuojamos kaip galinčios funkcionuoti tiek neperžengiant valstybinės valdžios patvirtintų veiklos ribų (pvz., peticijų kampanija, viešos demonstracijos, viešos žmogaus teisių gynimo grupės, organizuotos remiantis tarptautiniais nutarimais bei sovietiniais įstatymais ir konstitucija), tiek už šių ribų (pvz., savilaida, pagrindžio sąlygomis veikiančios judėjimo institucijos). Taigi vienas esminių disidentinio judėjimo bruožų buvo veikla, nepavaldi valdžios kontrolei, o šios veiklos metodai įgaudavo tiek atvirą, tiek pagrindinį išraiškos pobūdį.

Aptariant judėjimo tikslų ir veiklos priemonių pobūdžio santykį, reikia pabrėž-

ti, kad tiek pagrindžio sąlygomis pasireiškusios, tiek įstatymų laikymusi paremtos veiklos legalumą disidentiniame judėjime subjektyviai suvokė ir disidentai, ir valstybinės institucijos. Veiklos legalumo traktavimas, atsižvelgiant į įstatymų bei teisinių normų nubrėžtas teisėtos veiklos ribas, nėra pagrindinis veiksnys, nusakantis priklausomybės disidentiniam judėjimui kriterijų. Tačiau pažymėtina, kad toks legalių ir atvirų veiklos metodų siekimas, susijęs būtent su judėjimo tikslu sukelti pokyčius sistemos viduje, o ne keisti visą sistemą, tapo vienu būdingiausių bei ryškiausių disidentinio judėjimo elementų.

Disidentiniai judėjimai ir jų apibrėžimai.

Analizuodami disidentinius judėjimus Sovietų Sąjungoje, susiduriame su sunkumais, kylančiais iš paties analizuojamo reiškinio pobūdžio. Disidentiniai judėjimai nuo opozicinių judėjimų skyrėsi būtent tuo, kad jie nefunkcionavo organizacinio-politinio principo pagrindu. Todėl tikslų kriterijų, apibūdinančių klasikinius judėjimus, t. y. laiko, pavadinimo, bendros programos, tikslingai nustatytos organizacinės struktūros kriterijų, šiuo atveju nėra. Aiškumo disidentinių judėjimų apibrėžimui suteikia jų tiesioginiai dalyviai, ilgainiui daugiau ar mažiau suvokę save kaip atskiro judėjimo narius. Subjektyviais vertinimais iš esmės remiamasi ir išskiriant bei analizuojant Rusijos žmogaus teisių judėjimą, kuris formavosi ir vyko Maskvoje.

Žmogaus teisių judėjimo simboline pradžia galima laikyti pirmąją viešą jo apraišką – 1965 m. gruodžio 5 d. Maskvoje, A. Puškino aikštėje įvykusią demonstraciją, kurios viešai iškeltos žmogaus teisių gynimo idėjos tapo viso judėjimo pagrindu. Šio judėjimo dalyvis Andrejus Amalrikas teigė, jog jau pradiniam judėjimo formavimosi etape „visi jo dalyviai kaip pagrindinį siekį suvokė vieną tikslą: teisėtą tvarką, besire-

miančią esminėmis žmogaus teisėmis⁴¹, ir judėjimo pradžia siejo su 1968 m. kilusia plačia visuomenės dalies protestų banga dėl neteisėtų teismo veiksmų Jurijaus Galanskovo ir Aleksandro Ginzburgo proceso metu⁴². Judėjimu buvo siekiama ginti žmogaus teises nuo valstybės savivalės, reikalaujant iš valdžios laikytis tiek sovietinių įstatymų (taip pat konstitucijos, kaip aukščiausio valstybės įstatymo), tiek tarptautinės teisės normų. Todėl ir judėjimo dalyviai pabrėžė, kad savo veikloje vadovaujasi šiais įstatymais bei normomis.

Įstatymų laikymosi bei veiksmų legalumo išskirtinis akcentavimas lėmė ir tai, kad judėjimas griežtai atsiribojo nuo opozicinės veiklos sampratos, jos metodų taikymo. Piotras Jakyras pabrėžė, kad disidentai „nėra nusistatę prieš vyriausybę, jie tiesiog kritikuoja jos veiksmus“⁴³. Valstybinės ir socialinės santvarkos klausimai tiesiogiai nebuvo keliami; aktualiausia tapo problema, kaip tiksliai pavadinti judėjimą. Pasak A. Amalriko, nuo judėjimo pradžios patys dalyviai jį įvardijo „demokratinio judėjimo“ terminu, tačiau nuo 1973 m., atsižvelgiant į judėjimo esmę, jį pradėta vadinti žmogaus teisių judėjimu⁴⁴. Pavelas Litvinovas pateikė tokių pavadinimo pokyčių priežastį: „demokratinio judėjimo“ sąvoka buvo traktuojama kaip turinti politinį atspalvį ar net pateikianti užuominą apie politinės partijos vaidmenį, o tai „iš esmės buvo šiam judėjimui kardinaliai priešinga“⁴⁵. Tokį disidentų siekimą atsiriboti nuo opozicinės veiklos ir pabrėžti nepolitinį judėjimo pobūdį rodo faktas, jog kurį laiką egzistavo ir „gruodžio 5-osios judėjimo“ terminas. Šį terminą pasiūlė Aleksandras Jeseninas-Volpinas; jis 1965 m. gruodžio 5-ąją, minėtą kaip sovietinės konstitucijos dieną, ir organizavo demonstraciją, iškėlusią vadovavimosi konstitucija šūkį.

Kaip būdingiausias žmogaus teisių judėjimo veiklos formas galima išskirti viešas

demonstracijas, peticijų rašymą sovietų valdžios institucijoms ir tarptautinėms organizacijoms, informacinio biuletenio, kuriame būtų keliami į viešumą žmogaus teisių pažeidimai Sovietų Sąjungoje, leidimą, iniciatyvinių grupių kūrimą. Svarbiausia šios veiklos ypatybė, disidentų požiūriu, buvo jos legalumas, atsižvelgiant į sovietinės sistemos įstatymus ar tarptautinės teisės normas. Todėl žmogaus teisių judėjimas darė didelę įtaką kitiems disidentiniams judėjimams Sovietų Sąjungoje. Orientavimasis į legalią, atvirą veiklą tapo svarbiu šių judėjimų elementu.

Žydų emigracinis judėjimas pradėjo formotis šeštajame dešimtmetyje. Šio dešimtmečio pabaigoje pakito žydų vertinimai; vis daugiau žydų emigraciją ėmė vertinti kaip vienintelę įmanomą alternatyvą sovietų valdžios vykdomai tautinei politikai, kuri dažnai būdavo lyginama su dvasiniu genocidu⁴⁶. Septintojo dešimtmečio viduryje Vakarų visuomenės dalis, kuri rėmė žydų priešinimąsi sovietinei nacionalinei politikai, vis labiau įsitikino, jog net Sovietų Sąjungos liberalizacijos atveju žydų ateitis šioje šalyje būtų gana miglota⁴⁷. Remiantis pirmųjų viešų veiksmų kriterijumi, žydų emigracinio judėjimo pradžia galima laikyti 1968–1969 m., kai judėjimas įgavo platų mastą žydų bendruomenėse ir tapo plačiai žinomas daliai sovietinės visuomenės. Postūmį judėjimui peraugti į naują fazę suteikė 1967 m. įvykęs Šešių dienų karas, kai Izraelis kariavo prieš Egiptą, Siriją ir Jordaniją. Žydų disidentai 1971-uosius laiko masinio judėjimo atsiradimo metais⁴⁸.

Remiantis tokia žydų emigracinio judėjimo kilimo traktuote, istoriografijoje įsitvirtino tendencija žydų judėjimą apibūdinti kaip nevisiškai atitinkantį disidentinio judėjimo kriterijus. Antai Sewerynas Bialeris, Martinas McCauley'us pabrėžė, kad judėjimo nariai stengėsi kuo greičiau palikti šalį ir neturėjo jokių ketinimų reformuoti siste-

mą; jų manymu, šis judėjimas vargu ar gali būti traktuojamas kaip disidentinis. M. McCauley'us pateikė išlygą, kad jo dalyvius galima vadinti disidentais tol, kol jie veikė Sovietų Sąjungoje ir nebuvo emigravę⁴⁹. Tokie judėjimo tikslų vertinimai yra vienpusiški, nes judėjimą kaip disidentinį reiškinį galima traktuoti būtent atsižvelgiant į jo tikslų daugialypiškumą.

Žydų emigracinio judėjimo dalyvis V. Lazaris išskyrė du pagrindinius šio judėjimo tikslus: 1) galimybę žydams plėtoti savo nacionalinę tapatybę pačioje Sovietų Sąjungoje, 2) garantuoti kiekvienam žydui teisę laisvai emigruoti į Izraelį ar Vakarų valstybes. Tokius neformalios programos punktus V. Lazaris traktavo kaip glaudžiai tarpusavyje susijusius⁵⁰. R. Sharlet žydų disidentinį judėjimą taip pat interpretavo kaip veiksmų hibridą, kuriame susiliejo nacionalinių jausmų žadinimas ir leidimo emigruoti reikalavimas⁵¹. Taigi aptariamo žydų judėjimo kaip sionistinio, t. y. orientuoto į Izraelio perspektyvą, apibūdinimas nevisiškai atskleidžia judėjimo pobūdį; šiam judėjimui apibūdinti geriau tinka nacionalinio judėjimo sąvoka, t. y. judėjimas, besiremiantis tautos praeitimi, jos tradicijomis.

Žydų nacionalinio savitumo bei kultūros ugdymo problemos Sovietų Sąjungoje emigruoti siekiančiuose sluoksniuose suformavo dvi sroves. „Kultūrininkų“ srovė daugiausia dėmesio skyrė žydų nacionalinės kultūros puoselėjimui Sovietų Sąjungoje. „Emigracininkai“ taip pat neatmetė šios veiklos reikalingumo, nors skeptiškai vertino galimybę, kad ji bus sėkminga sovietinės sistemos sąlygomis, ir vienintele išėjimu žydams laikė egzodo idėją⁵². Be to, pats emigravimo laisvės reikalavimas neperžengė sovietinės teisinės sistemos ribų, o praktikoje tokią veiklą sutvirtino sovietų valdžios vykdyta lenkų repatriacijos, kitų tautybių atstovų grįžimo į tėvynes politika. Pasak R. Yaacovo, žydų emigracinį judėjimą

kaip disidentinį judėjimą traktavo ir sovietų valdžia⁵³.

Žydų emigracinio judėjimo metodai taip pat atspindi jo, kaip disidentinio judėjimo, pobūdį. Visų pirma aktyvios, viešos bei žydų bendruomenėje platų mastą įgavusios veiklos kilimas 1968–1969 m. buvo susijęs su žmogaus teisių judėjimo metodų perėmimu. Naujos, valdžios nekontroliuojamos veiklos priemonės: peticijų rašymas, įvairios demonstracijos, taip pat masiniai holokausto minėjimai ir tautinių bei religinių švenčių šventimas, informacijos rinkimas bei sklaidimas, irgi buvo traktuojamos kaip legalaus pobūdžio. Tačiau šalia šių priemonių egzistavo ir neatvira veikla, kuri įgavo nelegalios, pagrindinės veiklos atspalvį. Visi tokie judėjimo metodai: savilaida, hebrajų kalbos mokymas mažose grupėse ir didesniuose būreliuose (ulpanimuose), judaizmo bei žydų istorijos studijavimas, ryšiai su Vakarais, religinių apeigų atlikimas (minyanimai), buvo gana glaudžiai susiję su legalumo siekimu besiremiančia veikla. Žmogaus teisių judėjimo metodai, kurių svarbiausias bruožas – akcentavimas, kad veikiama laikantis sistemos įstatymų, buvo įgyvendinti būtent reikalaujant leisti emigruoti iš Sovietų Sąjungos. Tuo tarpu „kultūrininkai“, siekę tiesiogiai paveikti sovietinės sistemos laikyseną nacionaliniais klausimais, iš esmės tenkinosi neatvira, slapta veikla (išimtį sudarė viešai rengiami seminarai bei simpoziumai, kurių modelį vėliau perėmė Rusijos žmogaus teisių judėjimas).

Lietuvos katalikiškojo disidentinio judėjimo pradžia galima laikyti pokyčius Lietuvos visuomenėje šeštojo dešimtmečio pradžioje, kai sovietinės sistemos, kaip laikinos politinės valdžios, traktavimą pakeitė suvokimas, jog nėra jokių veiksmų, galinčių susilpninti esamą sistemą artimiausiu metu. Tokius pokyčius lėmė bei juos simbolizavo sunaikinta ginkluota rezistencija. Katalikų Bažnyčios gyvenime šiuos procesus rodė

ryškūs santykių su valstybine valdžia pokyčiai. Šeštojo dešimtmečio pradžioje Bažnyčioje įsitvirtino „sugyvenimo su valdžia“ laikysena; pradėta remtis principu, jog tokiomis sąlygomis tik Bažnyčios dalinis viešas lojalumas valdžios atžvilgiu gali užtikrinti svarbiausio tikslo siekimą, t. y. išlaikyti žmonių tikėjimą⁵⁴.

Kintant Bažnyčios ir sovietų valdžios santykiams jau šeštojo dešimtmečio viduryje susidarė prielaidos atsirasti pirmosioms katalikiškojo disidentinio judėjimo formoms. 1959 m. valdžiai represavus vyskupą Vinceną Sladkevičių ir 1961 m. – vyskupą Julijoną Steponavičių, pamažu pradėjo formotis pagrindinė vyskupų struktūra⁵⁵, kurią galima laikyti ne tik vėliau besiformavusios pagrindinės Bažnyčios, bet ir viso katalikiškojo disidentinio judėjimo dvasiniu centru. Šia struktūra rėmėsi visi septintajame–devintajame dešimtmečiais funkcionavę pagrindinės Bažnyčios elementai.

Esminį impulsą katalikiškojo judėjimo, kaip disidentinio reiškinių, atsiradimui suteikė II Visuotinis Vatikano susirinkimas, įvykęs 1962–1965 m. Šio Susirinkimo priimti nutarimai bei kiti Šv. Sosto dokumentai paskatino atsinaujinti vienuolijas, kurios penktojo dešimtmečio pabaigoje buvo perėjusios į nelegalų veikimą. Pagal šiuos nutarimus savo konstitucijas bei veiklos instrukcijas iš naujo apsvarsčiusios vienuolijos sėkmingai veikė pogrindyje ir aktyviai sprendė iškilusias Bažnyčios problemas: ištraukė į katekizaciją, misijų veiklą, rengė, daugino bei platino pagrindinę literatūrą, t. y. savilaidą.

Vienuolijų veiklos suintensyvėjimas tapo vienu svarbiausių bažnytinės hierarchijos veiklos aktyvėjimo 1964–1965 m. elementu (kunigas Pranas Račiūnas, vadovavęs slaptai veikusioms moterų vienuolijoms, vienuolių gyvenimą iki 1965 m. apibūdino kaip paralyžiuotą, kai buvo laukiama geresnių laikų⁵⁶). Remiantis „LKB Kronikos“ leidėjais,

šią 1964–1965 m. ribą ir reikėtų laikyti Lietuvos Katalikų Bažnyčios atgimimo pradžia⁵⁷; tuo metu aktyviai rutuliojosi ir katalikiškojo disidentinio judėjimo struktūrinės formos. Jau septintojo dešimtmečio antroje pusėje suaktyvėjo slapta vaikų katekizacija, 1969 m. susiformavo neoficialus Eucharistijos bičiulių sąjūdis, 1970–1972 m. pradėta organizuoti pagrindinė seminarija. 1966–1968 m. imtasi organizuoti slaptus įvairių vyskupijų kunigų bendrus susirinkimus, kurie ilgainiui virto atskirų vyskupijų kunigų susirinkimais; juose buvo svarstomos to meto aktualios Bažnyčios veiklos problemos. 1979 m., tiesiogiai remiantis Vatikano II Susirinkimo nutarimais, pradėta kurti kunigų tarybas. Visos šios disidentinio judėjimo formos radosi ir buvo plėtojamos pagrindžio sąlygomis.

Vieša aktyvi katalikiškojo judėjimo veikla kilo tik 1968 m., kai prasidėjo organizuota kunigų pareiškimų rašymo kampanija. Greitai į tokią veiklą įsitraukė ir pasauliečiai: Lietuvos katalikų memorandumą SSKP CK generaliniam sekretoriui 1971 m. gruodžio mėn.–1972 m. vasario mėn. parašė daugiau kaip 17 tūkst. tikinčiųjų. Tai gi 1968–1972 m. laikotarpiu kilo ir plačiai remiamas judėjimas.

Peticijų, kaip disidentinės veiklos, modelis buvo perimtas iš Rusijos žmogaus teisių judėjimo. Šio modelio pagrindinis, o Lietuvos judėjimo atveju – ir novatoriškas bruožas buvo tas, kad ši veikla jau buvo traktuojama kaip besiremianti sovietinės teisės sistema, t. y. kaip atvira ir neperžengianti legalumo ribų. Tačiau peticijų kampanijos, kaip atviros, legalios veiklos, vertinimas yra subjektyvus. Siekiant išvengti sovietų valdžios mėginimų nutraukti šią veiklą, kolektyvinių peticijų tekstai buvo rengiami slapta, taip pat slapta buvo renkami ir parašai po jomis. Be to, kratų metu represiniai sovietiniai organai konfiskuodavo tokius pareiškimus ar jų kopijas.

Glaudžias sąsajas tarp pagrindinės bei legalios veiklos rodo ir kitų, iš žmogaus teisių judėjimo perimtų veiklos modelių raidos bruožai. Antai 1978 m. Lietuvoje buvo įkurtas Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetas. Pranešdamas apie savo veiklos pradžią, komitetas pabrėžė, kad jis ne tik nesieks jokių politinių tikslų, bet ir veiks viešai⁵⁸. Tačiau patys komiteto steigimo iniciatoriai (kun. Alfonsas Svarinskas, kun. Sigitas Tamkevičius, kun. Juozas Zdebskis) buvo glaudžiai susiję su pagrindine veikla. Be to, 1983 m. sovietų valdžiai represavus du pagrindinius jo narius – kun. A. Svarinską ir kun. S. Tamkevičių, – kun. J. Zdebskio iniciatyva komitetas buvo atkurtas jau kaip veikiantis pagrindžio sąlygomis⁵⁹.

Tokia katalikiškojo disidentinio judėjimo specifika nulėmė tai, kad istoriografijoje šis judėjimas dažnai buvo traktuojamas kaip peržengiantis disidentinio reiškimo ribas. Tačiau pagrindinė Bažnyčia atsirado ir veikė nepakludama konkretiems sovietų valdžios potvarkiams bei įstatymams, nepritar-dama valdžios institucijų vykdomai konkrečiai politikai tikėjimo srityje. Be to, judėjime buvo remiamasi ir sovietine konstitucija, tuo siekiant atskleisti sovietinės politikos nusižengimus aukščiausiems valstybės įstatymo principams; tačiau greitai suvokta, jog dėl konstitucijos deklaratyvaus vaidmens sovietinėje visuomenėje toks veiklos pagrindimas yra neveiksmingas.

Esminis katalikiškojo disidentinio judėjimo tikslas buvo judėjimas už Bažnyčios teises. Tokioje veikloje buvo remiamasi principu, kad visa tiek pagrindinė, tiek atvira veikla baigsis tada, kai tikintieji nebus persekiojami ir diskriminuojami, t. y. suteikus Bažnyčiai veiklos laisvę. Vladas Lapie-nis, 1977 m. teisiamas už aktyvų dalyvavimą judėjime, taip nusakė šio judėjimo esmę: „Mes, Lietuvos katalikai, esame pasiryžę kovoti už savo tikėjimą, tikrą lygybę, už savo teises, kurios būtų garantuotos ne

tik žodžiais bei popieriuje, bet ir kasdieniame gyvenime“⁶⁰.

SAVILAIIDOS RAIDA IR PERIODINĖS SAVILAIIDOS FORMĄ LĖMĘ VEIKSNIAI

Savilaidos raidos pobūdis šeštajame–septintajame dešimtmečiais. A. Amalrikas septintojo dešimtmečio pabaigoje parašytame veikalė pažymėjo, kad savilaida iš esmės yra tradicinė oficialios cenzūros apėjimo forma Rusijoje, nors jos, kaip atskiro reiškimo sovietinėje visuomenėje, pradžią jis netiesiogiai datavo šeštojo–septintojo dešimtmečių sandūra⁶¹. Nepaisant fakto, kad griežtą ideologinę spaudos kontrolę įvedusiose šalyse necenzūruojama spauda egzistavo visą laiką, sovietinės savilaidos ištakas reikia datuoti penktuoju–šeštuoju dešimtmečiais, kai negausūs poezijos tekstai buvo platinami savilaidos būdu. Tiesa, kai kurie autoriai protosavilaidos formas išskiria ir ankstesniais dešimtmečiais: antai D. Pospelovskis kaip anksčiausią protosavilaidos pavyzdį pateikia patriarcho Tikhono enciklikas, kurias sovietų valdžia atsisakė spausdinti⁶².

Šeštojo dešimtmečio antroje pusėje Rusijoje įvyko vienas pirmųjų lūžių savilaidos raidoje; tuomet savilaidos būdu pradėjo plisti prozos ir beletristikos kūriniai. Šis lūžis atspindėjo ir „atlydžio“ antrosios bangos 1956 m. padarinius; priešingai nei pirmoji banga 1953 m., antroji banga literatūroje jau apėmė socialinę bei ribotą politinę kritiką⁶³. Tuo tarpu Boriso Pasternako romano „Daktaras Živago“ publikavimas 1958 m. Italijoje be sovietų valdžios žinios bei valdžios reakcija į tokį žingsnį iškėlė savilaidą (ir prasidėjusią tenlaidą) kaip vienintelę alternatyvą spaudos laisvės apribojimams.

Esminis pokytis, atspindėjęs savilaidos, kaip plataus reiškimo, atsiradimą ir jos tapimą Rusijos žmogaus teisių judėjimo sudedamąja dalimi, įvyko septintojo dešimt-

mečio viduryje. Kai kurie autoriai vienu pirmųjų tokio pokyčio išraiškos faktų laiko 1965 m. savilaidos būdu paplitusį Rusijos religinio judėjimo dalyvių Nikolajaus Ešlimano ir Glebo Jakunino laišką, ginantį sąžinės laisvę⁶⁴. Savilaida Rusijos žmogaus teisių judėjime buvo reikšminga tuo, kad apėmė peticijas, viešus laiškus bei laikraštinio žanro tekstus, t. y. publicistinius užrašus, teismų aprašymus, dokumentinio pobūdžio tekstus, kuriais buvo siekiama fiksuoti ir kelti į viešumą sovietų valdžios nusizengimus žmogaus teisių atžvilgiu.

Savilaidos, kaip atskiro socialinio reiškimo Rusijoje, susiformavimą septintajame dešimtmetyje žymi ir tas faktas, jog būtent šio dešimtmečio pradžioje terminą „самиздат“ pradėjo plačiau vartoti savilaidos autoriai, o nuo dešimtmečio vidurio jis tapo plačiai žinomas tiek Sovietų Sąjungoje, tiek Vakarų visuomenėje.

Pogrindžio sąlygomis Rusijoje leidžiama savilaida, apėmusi literatūrinius, filosofinius, religinius ar net politinius tekstus, nuo septintojo dešimtmečio vidurio sudarė jau nedidelę dalį, nes atsirado nauja „legali“ žmogaus teisių judėjimo savilaida, kurią sudarė tekstai, traktuoti kaip neperžengiantys sovietinių įstatymų ribų (t. y. peticijos, skundai sovietinėms įstaigoms, teismų nutarčių kopijos ir t. t.)⁶⁵.

Kai kurie tyrinėtojai teigia, jog savilaida buvo tradicinė rusų veiklos forma ir kiti judėjimai šią formą perėmė iš Rusijos žmogaus teisių judėjimo⁶⁶; vis dėlto savilaidą reikėtų traktuoti kaip visos sovietinės visuomenės raidos rezultata, nors savilaidos publikavimo ir platinimo metodai labiausiai buvo išplitę būtent Rusijos didžiuosiuose miestuose. Antai penktajame ir šeštajame dešimtmečiais „žydų nacionalistų“ teismuose dažnai kaip įkalčiai figūravo įvairūs tekstai⁶⁷. Margaritos Aliger poemos „Tavo pergalė“, kuri oficialiai buvo publikuota 1945 m., versijos jau penktajame dešimt-

metyje gausiai pasklido savilaidos būdu ir savo populiarumu žydų bendruomenėse neabejotinai pralenkė oficialiai publikuotą poemą⁶⁸.

Žydų savilaida, priešingai nei savilaida Rusijoje, kuri šeštajame dešimtmetyje buvo susikoncentravusi į literatūrinę problematiką, visą dėmesį skyrė savęs, kaip tautos, identifikavimo problemai, o didžiąją jos dalį iki pat septintojo dešimtmečio pabaigos sudarė Vakaruose ar iki 1917 m. Rusijoje išleistas knygos ir straipsniai žydų tematika bei jų vertimai į rusų kalbą. Beje, kiekybinis savilaidos būdu platinamų tekstų padaugėjimas šeštajame dešimtmetyje sietinas ne su išoriniu veiksmu, t. y. žydų valstybės sukūrimu, bet irgi su sovietinės visuomenės vidaus raidos pokyčiais 1953–1956 m., kuriuos simbolizavo destalinizacijos procesas⁶⁹.

Žydų savilaida masinį pobūdį įgavo nuo septintojo dešimtmečio pabaigos. Po Šešių dienų karo kilęs masinis žydų emigracinis judėjimas lėmė savilaidos pokyčius ne tik kiekybiniu požiūriu, bet ir jos turinio atžvilgiu. Didžiąją jos dalį, kaip ir Rusijos žmogaus teisių judėjime, jau sudarė politinio, „legalaus pobūdžio“ savilaida: asmeniniai bei kolektyviniai pareiškimai, laišakai, teismų aprašymai, oficialūs valdžios dokumentai, atskleidę sovietinių institucijų vykdomą teisės emigruoti suvaržymą.

Svarbią savilaidos vietą 1967–1969 m. masinį pobūdį įgavusiame žydų emigraciniame judėjime atspindi ir aštuntajame–devintajame dešimtmečiais Izraelyje atliktos emigravusių žydų apklausos, kurios rodo, kad daugiau nei 50 proc. judėjimo dalyvių prisidėjo prie savilaidos tekstų dauginimo ir platinimo (remiantis vienos apklausos duomenimis, apie 80 proc. apklaustųjų ar jų šeimų nariai vienaip ar kitaip prisidėjo prie savilaidos platinimo). Taigi dauguma judėjimo dalyvių buvo susipažinę su savilaida ir joje platinamais tekstais septintajame–aštuntajame dešimtmečiais⁷⁰.

Savilaida buvo svarbus disidentinių judėjimų elementas. Katalikiškojo disidentinio judėjimo pradžia Lietuvoje yra datuojama kartu su pokyčiais religinėje savilaidoje⁷¹. Pasak kun. Vaclovo Aliulio, neoficialiai leisti katekizmeliai bei nedidelės maldaknygės Lietuvoje pradėjo plisti apie 1956–1960 m.⁷² Nelegali religinė spauda egzistavo nuo pat penktojo dešimtmečio vidurio („LKB Kronikos“ publikacijose taip pat buvo užsimenama apie pokario metais pogrindyje gamintą religinę spaudą), tačiau būtent nuo 1956 m. jos leidyba įgavo platesnį mastą. Tai patvirtina ir tas faktas, kad sovietų valdžia su šia pogrindžio spauda (jos leidėjais, daugintojais ir platintojais) pradėjo aktyviai kovoti tik nuo 1958 m. Beje, maždaug 1959 m. Vakarų visuomenę nelegaliais kanalais iš Sovietų Sąjungos pasiekė pirmieji savilaidos tekstai, skirti religijos klausimams bei tikėjimo laisvės problemai⁷³.

Nauji religinės savilaidos mastai nuo šeštojo dešimtmečio vidurio išryškėjo ne tik kiekybiniu, bet ir kokybiniu požiūriu. Yra žinoma, kad 1953–1967 m. laikotarpiu religinėmis temomis rašė kun. Aleksandras Markevičius-Markaitis (parengęs tris religinio turinio darbus ir kai kuriuos atidavęs platinti savilaidai), kun. Antanas Jurgaitis (parašęs katekizmą), kun. Petras Rauda (paruošęs atsiminimus), iki 1965 m. kalintas kun. Pranas Račiūnas (iš įkalinimo vietos į Lietuvą pasiuntęs šešis toms teologinio turinio rankraščių) ir kt.⁷⁴

Religinės spaudos leidybos darbai Lietuvoje, septintajame ir aštuntajame dešimtmečiais įgavę gana platų mastą, atspindėjo pogrindžio Bažnyčios raidą (kartu formavosi ir idėja, jog pogrindinės Bažnyčios veikla ne atstoja, bet, svarbiausia, papildo sovietų valdžios suvaržytą oficialiąją Bažnyčią). Iš vysk. Liudviko Povilonio susirašinėjimo matyti, kad jis buvo aktyviai įsitraukęs į savilaidos darbą: pagal gaunamą iš užsie-

nio religinę literatūrą parengdavo religiniam gyvenimui reikalingus tekstus, organizavo jų vertimą, rūpinosi tolesniu šių tekstų sklaidimu.

Religinės savilaidos Lietuvoje atsiradimą nulėmė oficialiai leidžiamos religinės literatūros trūkumas. Per visą sovietinį laikotarpį oficialiai buvo leidžiama tik apeiginė literatūra, nuo 1940 m. iš viso nebuvo išleista apologetinių, dogminių, moralinių, asketinių veikalų, teologijos vadovėlių, Bažnyčios istorijos ir šventųjų biografijos veikalų, populiarios religinės literatūros, religinės beletristikos, eseistikos, poezijos žanro religinių veikalų⁷⁵. Pirmą kartą nuo penktojo dešimtmečio vidurio valdžia leido išspausdinti katekizmą tik 1980 m. (tačiau net jei darytume prielaidą, kad visi šio katekizmo 60 tūkst. egzempliorių pasiekė tikinčiuosius, o dalis nebuvo propagandos tikslais išsiųsta į užsienį ar išskirstyta ateistinėms organizacijoms, šie skaičiai vis tiek neprilygsta pogrindžio spaudos skaičiams: vien Povilas Petronis 1968–1973 m. išspausdino apie 20 tūkst. ir iki suėmimo išplatino 16 tūkst. savo paties parengtų maldaknygių).

Aleksandras Saveljevas, norėdamas išskirti specifinius disidentinių judėjimų bruožus, pažymėjo, kad, remiantis 1956–1975 m. Sovietų Sąjungoje nuteistiems disidentams pateiktais kaltinimais, galima teigti, jog net 75 proc. šių kaltinimų buvo susiję su agitacine publicistine veikla, išreiškusia politinius ar religinius žmonių įsitikinimus⁷⁶.

Taigi disidentinių judėjimų ir savilaidos santykis buvo dvejopas. Visų pirma savilaida, atsiradusi dar prieš susiformuojant disidentiniams judėjimams, pamažu tapo svarbiu šių judėjimų elementu. Antra vertus, disidentizmas ar jo užuomazgos suteikė savilaidai naują veiklos pobūdį, t. y. ji iš dalies politizavosi. Atviros disidentinės veiklos formos (pradedant peticijų kampanija) septin-

tojo dešimtmečio antroje pusėje pakeitė ne tik savilaidos mastą, kuris įgavo net santykinai masinį pobūdį, bet ir savilaidos formą: ji tapo atviros, sąlyginai legalios veiklos dalimi, kito jos turinys bei vidaus struktūra. Išimtį čia sudaro Lietuvos katalikiškasis judėjimas, kurio struktūroje savilaida iki pat 1972 m. funkcionavo kaip pagrindinis judėjimo elementas, liečiantis įvairius tikėjimo klausimo aspektus. Tik nuo 1972 m. periodiškai ėmė plisti „legalaus pobūdžio“ savilaida: peticijos (nors peticijų kampanija ir buvo prasidėjusi dar 1968 m.), sovietinių teismų savivalės aprašymai, oficialūs valdžios įstaigų dokumentai, religijos teisių suvaržymą fiksuojantys faktai (kartu tai galima laikyti ir labiau politinio pobūdžio savilaidos pradžia Lietuvoje).

Savilaidos literatūriniai rinkiniai – periodinės savilaidos formos prototipas. Savilaidos pokyčius Rusijoje šeštojo dešimtmečio pabaigoje rodo ir tuo metu A. Ginzburgo savilaidos būdu pradėtas leisti rinkinys „Sintaksė“ („Синтаксис“). A. Ginzburgas iki suėmimo (1960 m. liepos mėn.) suspėjo išleisti tris rinkinio numerius, nors praktiškai buvo parengti ir kiti du numeriai. 1-asis numeris išleistas 1959 m. gruodžio mėn., 2-asis – 1960 m. vasario mėn., 3-iasis – 1960 m. balandžio mėn. Nors žurnalai, kaip savilaidos forma, buvo žinomi jau nuo šeštojo dešimtmečio vidurio, tačiau būtent „Sintaksė“ įtvirtino naują savilaidos žurnalo sampratą, kuria rėmėsi pradėta leisti disidentinė periodinė savilaida.

Kaip vieną svarbiausių bruožų galima išskirti tai, jog periodinio savilaidos rinkinio leidybos idėja buvo įgyvendinama atskiro asmens iniciatyva, t. y. periodinės savilaidos išleidimas pirminiame etape įgijo individualų pobūdį ir nebuvo tiesioginis kolektyvinės veiklos rezultatas. 1959 m. A. Ginzburgas savilaidos žurnalo idėją aptarė su kitais „neformalios“ kultūrinės

veiklos dalyviais, tačiau „Sintaksė“ buvo išleista jo, o ne asmenų kolektyvo iniciatyva. Tokio leidybos pobūdžio įsitvirtinimą nulėmė konkrečios to meto sąlygos, kai reikėjo daugiau rūpintis, kaip apsisaugoti nuo sovietų valdžios galimų represijų. A. Ginzburgas, leisdamas „Sintaksę“, kartu su bendraminčiais (J. Galanskovu, Natalija Gorbanevskaja, Vladimiru Osipovu) pradėjo rengti ir naują žurnalą „Antroji kultūra“ („Вторая культура“), tačiau tam sutrukdė jo suėmimas⁷⁷.

Būtinybę išlaikyti leidybos konspiratyvumą, kartu ir apriboti skaičių žmonių, tiesiogiai susijusių su leidinio rengimu bei dauginimu, įtvirtino vėlesnių savilaidos rinkinių patirtis. Žurnalo „Feniksas“ („Феникс“) 1-ąjį numerį 1961 m. leido daug žmonių: tai patvirtina vien tas faktas, jog dažnai literatūroje kaip šio leidinio redaktorius nurodomas J. Galanskovas iš tiesų tebuvo „Fenikso“ iniciatorius, o konkretaus asmens, atlikusio redaktoriaus pareigas, nebuvo⁷⁸. Jau rengiant 2-ąjį leidinio numerį 1961 m. spalio mėn. Maskvoje buvo suimti V. Osipovas, Eduardas Kuznecovas ir Anatolijus Ivanovas bei atliktos kratos daugelio asmenų, prisidėjusių prie „Fenikso“ leidimo, butuose⁷⁹. Apkaltinti dalyvavimu leidžiant „Feniksą“ 1962 m. V. Osipovas, E. Kuznecovas ir A. Ivanovas buvo nuteisti septyneriems metams sustiprinto režimo lagerio (nuo 1960 m. pabaigos buvo išėję net trys „Bumerango“ («Бумеранг»), kurį leido tik V. Osipovas, numeriai).

Tokia patirtimi remtasi ir septintojo dešimtmečio pabaigoje pradėjus leisti informacinę periodinę savilaidą bei kitus leidinius. „Einamųjų laikų kronikos“ buvo pradėtos leisti N. Gorbanevskajos iniciatyva ir pirmieji numeriai buvo jos individualių veiksmų rezultatas, nors tokia idėja svarstyta įvairiuose susibūrimuose. Leisti periodinę pagrindžio spaudą Lietuvoje 1971 m. buvo nutarta slaptuose vyskupijų kunigų

susirinkimuose⁸⁰; šią idėją 1972 m. pradžioje įgyvendino kun. S. Tamkevičius, pasitelkęs į pagalbą tik du asmenis: pasaulietį Petrą Plumpą ir Šv. Šeimos kongregacijos seserį Genovaitę Navickaitę⁸¹. Pirmuosius keturis „Aušros“ numerius kartu su kun. S. Tamkevičiumi išleido kun. P. Račiūnas, vėliau jos leidimą perėmė kun. Lionginas Kunevičius⁸². Tiesa, rengti tokius leidinius padėdavo daug kunigų, vienuolių ar pasauliečių, tačiau ši jų veikla apsiribojo tik informacijos teikimu, savilaidos dauginimu bei jos platinimu. Apytikriais duomenimis, „Rūpintojėliui“ rašė net 55 asmenys, o prieš jį išleidžiant pas kun. J. Indriūną įvyko neoficialus žurnalo leidėjų susitikimas; vis dėlto pagrindinį tolesnį leidybinį darbą atliko jo redaktorė pranciškonė Ada Urbonaitė⁸³.

Žydų emigracinio judėjimo savilaidos žurnalo „Žydai Tarybų Sąjungoje“ („Евреи в СССР“) leidybinė veikla taip pat buvo sutelkta tik kelių asmenų rankose, ir nors redakcijos sudėtis dėl jos narių emigracijos keitėsi keturis kartus, toks leidybos pobūdis buvo išlaikytas per visą žurnalo egzistavimo laikotarpį⁸⁴.

Nuo septintojo dešimtmečio pradžioje leisti disidentinėje periodinėje savilaidoje įsitvirtino ir kitas naujas svarbus savilaidos bruožas, išryškėjęs leidžiant „Sintaksę“: būtent prie „Sintaksės“ leidimo prisidėję žmonės vėliau tapo pagrindiniais periodinės savilaidos atsiradimo ir jos spartaus plėtojimosi iniciatoriais. A. Ginzburgas jau 1966 m. sudarė savilaidos rinkinį apie Andrejaus Siniavskio ir Julijaus Danielio procesą, vėliau įsitraukė ir į 1968 m. pradėjusios eiti „Einamųjų laikų kronikos“ veiklą.

1961 m. išėjusiame literatūriniame žurnale „Feniksas“ tarp 24 autorių tekstų buvo publikuotos ir iš Leningrado kilusios poetės N. Gorbanevskajos eilės (neišleistame 4-ajame „Sintaksės“ numeryje taip pat turėjo būti paskelbtos jos eilės). Jos inicia-

tyva 1968 m. buvo pradėta leisti „Einamųjų laikų kronika“: iki pat suėmimo 1969 m. gruodžio mėn. ji buvo šio periodinio leidinio redaktorė ir leidėja. Be to, ji įėjo ir į 1976–1982 m. leisto periodinio žurnalo „Atmintis“ („Память“) redakciją⁸⁵.

1967 m. Vakaruose buvo išleistas rinkinys „Vargas dėl proto“ („Lykho z rozumu“) apie politinius procesus 1965–1966 m. Ukrainoje. Jo autorius Viačeslavas Čornovilas 1973 m. buvo antrą kartą nuteistas už dalyvavimą leidžiant „Ukrainos kroniką“ („Ukrains'kyi Visnyk“)⁸⁶. 1970 m. sausio mėn. pradėta leisti „Ukrainos kronika“ buvo pirmasis Ukrainos disidentinio judėjimo periodinės savilaidos leidinys. Iki 1972 m. sausio mėn., kai buvo suimtas V. Čornovilas, išėjo 6 jos numeriai.

Aptariama tendencija, kurios užuomazgos aptinkamos „Sintaksės“ raidoje, labiausiai išryškėjo leidžiant Lietuvos katalikiškojo judėjimo periodinę savilaidą. Praktiškai prie visos pagrindinio periodikos leidybos prisidėjo kun. S. Tamkevičius. Jis buvo ne tik pagrindinis „LKB Kronikos“ ir „Aušros“ leidimo idėjos įgyvendintojas, bet dalyvavo ir leidžiant religinį kultūros žurnalą „Rūpintojėlis“, buvo žurnalo „Lietuvos ateitis“ iniciatorius.

Kaip išskirtinį „Sintaksės“ bruožą galima nurodyti jos tiražą. „Sintaksės“ 1-ojo ir 2-ojo numerio titulinuose lapuose buvo nurodyta, kad leidinio tiražas – apie 300 egz., tuo tarpu 3-iajame numeryje nurodytas tiražas kur kas mažesnis – 120 egz. Taigi žurnalas jau išėjo už autoriaus pažįstamų būrio ribų ir labiau pasklido tam tikruose visuomenės sluoksniuose. „Sintaksę“ galima laikyti pirmuoju periodiniu savilaidos leidiniu, kurio tiražas jau daug kartų viršijo savilaidos būdu individualiai gaminamų tekstų tiražą: asmenys, individualiai užsiėmę savilaidos darbu kaip šalutine veikla ir tam naudoję rašomasias mašinėles, dažniausiai pagamindavo iki 10-ies vieno teksto egzempliorių.

Panašiu tiražu buvo platinama ir nuo septintojo dešimtmečio pabaigos disidentinių judėjimų pradėta leisti periodinė informacinio pobūdžio savilaida. Vido Spenglos teigimu, „LKB Kronika“ iš pradžių buvo dauginama didesniais tiražais (iki 200–300 egz.), tačiau vėliau jų tiražas sumažėjo iki 100–150 egz.⁸⁷ (tiesa, P. Plumpa, rūpinęsis leidybai parengtos „LKB Kronikos“ platinimu nuo pat pirmųjų jos numerių, teigė, jog šis leidinys buvo dauginamas po 100 egz.⁸⁸).

1971 m. gegužės mėn. įvykusiame „Rygos procese“ Michailui Šepšselovičiui pateiktoje kaltinamojoje išvadoje rašoma, kad jis, rūpinęsis pirmojo žydų periodinio savilaidos leidinio „Itonas“ („Итон“) dauginimu, 1970 m. 1-ąjį „Itono“ numerį padaugino 100 egz. tiražu, o 2-ąjį numerį – 150 vienetų tiražu (tam naudojo fotokontaktinį metodą)⁸⁹. 1975 m. Maskvoje žydų emigracinis judėjimas pradėjo leisti kultūros žurnalą „Tarbut“ („Тарбут“), kurio tiražas siekė 150–200 vienetų, o jo redakcija nurodė, kad tokį tiražą nulėmė sunkios žurnalo leidimo sąlygos⁹⁰. Tuo tarpu periodinis leidinys „Žydai Tarybų Sąjungoje“, ėjęs nuo 1972 m. spalio mėn. ir, kaip teigiama antraštėje, skirtas „istorijai, kultūrai ir žydų Tarybų Sąjungoje problemai“, iš pradžių buvo leidžiamas vos 30–40 egz. tiražu, nors buvo platinamas įvairiose išsibarsčiusiose žydų bendruomenėse. Pamažu žurnalo tiražas pasiekė 50–60 vienetų ribą⁹¹.

Septintajame–devintajame dešimtmečiais toliau buvo leidžiami savilaidos rinkiniai ar periodiniai žurnalai, kurių tiražas siekdavo tik apie dešimt egzempliorių. Antai 1978 m. 10–12 vienetų tiražu Leningrado jaunimo grupė leido savilaidos žurnalą „Perspektyva“ („Перспектива“)⁹². „Rūpintojėlio“ redaktorė ir leidėja A. Urbonaitė teigė, jog ji pati rašomąja mašinėle išspausdindavo 8–10 vienetų, kuriuos atiduodavo neformaliems platintojams⁹³ (tiesa,

platintojai ar skaitytojai savo iniciatyva taip pat galėjo toliau perspausdinti ar kitaip dauginti šiuos savilaidos leidinius).

1959–1960 m. Maskvoje ėjusią „Sintaksę“ galima laikyti informacinio pobūdžio periodinės savilaidos prototipu ir dėl jos leidybos struktūros specifiškumo bei novatoriškumo. 1-asis ir 2-asis „Sintaksės“ numeriai buvo skirti Maskvos poetų kūrybai, o 3-iasis ir 4-asis – neoficialiajai Leningrado poezijai. 5-ajame leidinio numeryje turėjo būti Baltijos šalių poetų eilės⁹⁴. Panaši struktūra, t. y. neapsiribojimas konkrečiu geografiniu arealu, būdinga ir „Einamųjų laikų kronikos“ leidybos raidai. 1-ajame šio leidinio numeryje buvo įdėti pranešimai tik iš dviejų vietovių – Maskvos (5 iš 7 skyrių buvo skirti įvykiams šiame mieste) ir Leningrado (2 skyriai). Tačiau jau pirmuosiuose vėlesniuose numeriuose atsirado informacijos apie Ukrainos nacionalinį judėjimą bei Krymo totorių judėjimą. Nuo 1969 m. „Kronikoje“ pradėta skelbti medžiaga apie meschų judėjimą, nuo 1970 m. – epizodinės žinios iš Lietuvos.

1972 m. pradėjus leisti „LKB Kroniką“, irgi išryškėjo jos leidėjų siekimas geografiniu atžvilgiu pateikti kuo įvairiapusiškesnę informaciją apie Lietuvos Katalikų Bažnyčios padėtį. Jau 1-ojo „LKB Kronikos“ numerio publikacijos buvo skirtos visų Lietuvos vyskupijų religinio gyvenimo problemoms. Išlaikyti tokį pateikiamos informacijos geografinį balansą pavyko iki pat 4-ojo numerio, kuriame nebuvo pateikta jokios medžiagos iš Kaišiadorių vyskupijos (tiesa, būtent nuo 4-ojo numerio informaciją iš atskirų vietovių „LKB Kronikoje“ pradėta skelbti sugrupuotą pagal priklausomybės vienai ar kitai vyskupijai kriterijų).

Nuo 14-ojo „LKB Kronikos“ numerio pradėta spausdinti pranešimus iš Baltarusijos. Juose daugiausia buvo aptariama lietuvių tikinčiųjų padėtis šioje respublikoje. 24-ojo numerio rubrikoje „Žinios iš vysku-

pijų“ pateikta informacija apie tikinčiųjų padėtį Kaliningrado srityje, 32-ajame numeryje paskelbta publikacija „Katalikų padėtis Moldovoje“, o nuo 33-iojo numerio jau buvo suformuota atskira rubrika „Katalikai Tarybų Sąjungoje“ (nors jos pavadinimas keitėsi, tačiau rubrika „LKB Kronikoje“ išliko ir devintojo dešimtmečio pradžioje). Joje buvo skelbiama medžiaga apie Katalikų Bažnyčios padėtį Baltarusijoje, Ukrainoje ir Moldavijoje.

Žydų emigracinio judėjimo periodinė savilaida nuo jos leidimo pradžios taip pat siekė apimti kuo platesnį judėjimo dalyvių veiklos spektrą geografiniu atžvilgiu. Nors žydų bendruomenės ir buvo išsibarsčiusios po visą Sovietų Sąjungą, tačiau jos nuolat palaikė ryšius (pavyzdžiui, leidžiant „Itoną“ dalyvavo žydų judėjimo dalyviai iš Rygos, Leningrado, Kijevo, Kišiniovo⁹⁵). Todėl jau pirmą kartą periodiniame leidinyje paskelbti žydų pareiškimai dėl emigracijos teisės suvaržymo apėmė įvairias žydų bendruomenes: 1970 m. „Itono“ 2-ajame numeryje buvo paskelbti Maskvos, Leningrado ir Vilniaus žydų pareiškimai, laišakai. Tais pačiais metais išleistame „Egzodo“ („Исход“) 1-ajame numeryje įdėtos Maskvos, Leningrado, Rygos miestų bei Gruzijos žydų peticijos, o 2-ajame numeryje – pareiškimai iš septynių vietovių (be minėtų žydų bendruomenių, paskelbti pareiškimai ir iš Kijevo bei Minsko).

T. Venclovos teigimu, „Sintaksės“ žurnalas buvo pirmasis bandymas užmegzti ryšius tarp Rusijos disidentinio judėjimo (ar jo užuomazgų) ir Lietuvos. T. Venclova tai apibūdino kaip bandymą palaikyti ryšius tarp Maskvos kultūrinės opozicijos ir okupuotos Lietuvos kultūrinės opozicijos⁹⁶. 1960 m. pabaigoje A. Ginzburgas buvo atvykęs į Vilnių rinkti medžiagos 5-ajam „Sintaksės“ numeriui. Taigi 1960 m. pirmą kartą su Maskvos disidentais buvo užmegzti ryšiai. Galima teigti, kad jau pirmieji ry-

šiai su Maskvos disidentais klostėsi periodinės savilaidos leidybos organizavimo pagrindai.

Antrą kartą santykiai su Maskvos disidentais užmegzti 1970 m. ir taip pat buvo susiję su periodine savilaida, tik dabar jau informacinio pobūdžio. Tais metais buvo užmegzti ryšiai su Maskvoje žmogaus teisių judėjimo leidžiama „Einamųjų laikų kronika“, kuri reguliariai buvo gabenama į Lietuvą⁹⁷, tačiau dabar santykius palaikė atskiri katalikiškojo disidentinio judėjimo dalyviai. 1970 m. buvo perduota pirmoji informacija iš Lietuvos (apie mokytojos Onos Brilienės atleidimą iš darbo už tikėjimą ir religinę praktiką). Tais pačiais metais už vaikų katekizavimą suėmus kun. Antaną Šeškevičių, kun. J. Zdebskis ir P. Plumpa, nuvykę į Maskvą, informaciją apie šias represijas perdavė disidentams Vladimirui Telnikovui, Tatjanai Velikanovai, N. Krivošejevui⁹⁸. Medžiaga šiais kanalais buvo skleidžiama ir toliau: per Maskvos disidentus Vakarus pasiekė Lietuvos tikinčiųjų memorandumas JTO, kiti pareiškimai. Kaip teigia kun. S. Tamkevičius, jau pirmieji „LKB Kronikos“ numeriai į Vakarus buvo perduoti per Maskvoje veikusio žmogaus teisių judėjimo dalyvius⁹⁹. Beje, yra duomenų, jog keletas pirmųjų „LKB Kronikos“ numerių buvo išversti į rusų kalbą, siekiant palengvinti jos platinimą už Lietuvos ribų, t. y. disidentiniame judėjime Rusijoje: 1973 m. lapkričio 19 d. atlikus kratą pas P. Plumpą paimtas „LKB Kronikos“ pirmas numeris ir jo vertimas į rusų kalbą¹⁰⁰.

1970 m. „Einamųjų laikų kronikoje“ pasirodė pirmosios informacinės žinutės, gautos tiesiai iš Lietuvos, o nuo 17-ojo numerio medžiaga iš Lietuvos buvo skelbiama reguliariai. 18-ajame numeryje trumpųjų informacinių pranešimų skyriuje atsirado lietuviškos tematikos rubrikėlė, kuri nuolatine tapo nuo 1972 m. sausio. Perduodamos informacijos pobūdis aiškiai rodė, kad

santykius su žmogaus teisių judėjimu Maskvoje palaikė religinio judėjimo atstovai: 23–25 numeriuose lietuviškos tematikos rubrika buvo pavadinta „Tikinčiųjų persekiojimas Lietuvoje“.

Septintojo dešimtmečio pabaigoje būtent „LKB Kronika“ tapo pagrindiniu ir patikimiausiu informacijos šaltiniu disidentiniam judėjimui Rusijoje¹⁰¹. Praktiškai nuo 30-ojo iki 39-ojo „Einamųjų laikų kronikos“ numerio skyrelyje „Įvykiai Lietuvoje“ buvo skelbiama beveik vien medžiaga iš „LKB Kronikos“¹⁰². Taigi atsirado pastovūs ryšiai ir buvo keičiamasi informacine medžiaga. Būtinybė užmegzti informacinius ryšius Rusijos žmogaus teisių judėjimo dalyviams iškilo, kai jie pradėjo leisti „Einamųjų laikų kroniką“ (1968 m.), o Lietuvos katalikiškajam judėjimui – tada, kai Maskvos disidentai pradėjo sistemingai, o ne epizodiškai bendradarbiauti su Vakarų korespondentais, perduodami per juos informaciją į Vakarus (tai atsitiko tik septintojo dešimtmečio pabaigoje).

Beje, septintajame dešimtmetyje ir toliau buvo leidžiami savilaidos būdu žurnalai bei rinkiniai, bet jie dažniausiai paplisdavo nedideliame skaitytojų būryje, todėl platesnio atgarsio visuomenėje nesukeldavo. Remiantis rusų emigraciniu leidiniu „Ribos“ („Грани“), septintojo dešimtmečio viduryje vien Maskvoje savilaidos būdu buvo išleista 14 jaunimo žurnalų¹⁰³. 1961 m. Maskvoje pradėtas leisti vienas pirmųjų žydų periodinės savilaidos žurnalų „Rinkinio“ („Сборник“) pavadinimu; jame gvildenama Sovietų Sąjungos žydų problema¹⁰⁴. 1964 m. kun. Vytautas Užkuraitis buvo iškeltas iš Barzdų parapijos, sovietų valdžiai apkaltinus jį tuo, kad „po priedanga liturginio kalendoriaus bažnyčioje leido sienlaikraštį, kuriame talpindavo eilėraščius, šmeižiančius tarybinę tikrovę“¹⁰⁵. KGB Kauno miesto skyrius pranešime apie 1969 m. darbo rezultatus rašė, kad keletas Kauno politechnikos instituto

studentų, „laikydami neteisingų požiūrių literatūros klausimais, reikšdavo ideologiškai kenksmingas nuomones ir ketino leisti rankraštinių žurnalą „Trakas““¹⁰⁶.

Periodinės savilaidos, kaip atsako į represijas, atsiradimas. 1965–1966 m. įvykiai, paskatinę žmogaus teisių judėjimą Rusijoje, nulėmė ir esminius savilaidos pokyčius; iškilo savilaidos, kaip atsako į sovietų valdžios represijas, modelis. Svarbiausiu tokių pokyčių veiksmu reikia laikyti 1966 m. vasario mėn. įvykusį A. Siniavskio ir J. Danielio teisminį procesą. Šis teismas, valdžios paskelbtas „viešu“, rodė, kad valstybinė sistema jau atsisakė neteisminių susidorojimų, kad ji atsiribojo nuo žiaurių tardymo priemonių, t. y. buvo atsiribota nuo viso to, kas visuomenės akyse simbolizavo stalininių laikų „teisėtvarkos“ sistemą. Tačiau tai buvo pirmoji postalininių laikų „vieša“ politinė byla, sukėlus atvirus dalies visuomenės protestus. A. Siniavskio ir J. Danielio teismas tapo pirmuoju teismu Sovietų Sąjungos istorijoje, kuriame rašytojai buvo nuteisti už savo išspausdintus literatūrinius darbus¹⁰⁷. Iki to laiko sovietų valdžia, represuodama rašytojus už jų kūrybinę veiklą, niekada jiems kaip oficialaus kaltinimo nepateikdavo jų kūrybos.

Kitas esminis šio teismo aspektas buvo sovietų valdžios laikysena, kuri parodė, jog ir toliau įstatymai bei jų traktavimas bus valdžios įrankis susidorojant su sistema kritikuojančiais, jai nepriimtinais asmenimis (A. Siniavskis buvo nuteistas 7 metams, J. Danielis – 5 metams sustiprinto režimo lagerio). Tokia valdžios savivalė paskatino aktyvią žmogaus teisių judėjimo veiklą, besiremiančią savilaidos patirtimi, bei jos formų raidą. Prasidėjusi peticijų kampanija rėmė savilaidos veiklos struktūrą: tiek asmeniniai, tiek kolektyviniai pareiškimai, atviri laišakai, nors ir buvo adresuoti sovietų valdžios institucijoms, ėmė plisti visuomenėje

savilaidos būdu. Disidentinio judėjimo kilmą rodė ir savilaidos rinkinių, nukreiptų prieš tokias represijas, atsiradimas.

Pasibaigus A. Siniavskio ir J. Danielio teismui, A. Ginzburgas pradėjo rengti rinkinį, kuriuo buvo siekiama atskleisti sovietų valdžios savavaliavimą ir įstatymų nesilaikymą šiame teisme. 1966 m. lapkričio pabaigoje rinkinys, žinomas „Baltosios knygos“ („Белая книга“) pavadinimu, buvo baigtas. Jį sudarė visi A. Ginzburgui prieinami savilaidos tekstai, kuriuose buvo aprašomas A. Siniavskio ir J. Danielio teismas. „Baltoji knyga“ padėjo atsirasti naujam savilaidos žanrui – dokumentų rinkiniui apie politinius procesus.

Kaip 1968 m. atvirame laiške rašė disidentinio judėjimo dalyvis Anatolijus Jakobsonas, nuo A. Siniavskio ir J. Danielio teismo 1966 m. nė vienas tokio pobūdžio valdžios savivalės ir prievartos aktas neliko be atkirčio, be viešo protesto¹⁰⁸. Antai Pavelas Litvinovas su N. Gorbanevskajos pagalba sudarė dokumentų rinkinį apie Vladimiro Bukovskio, Vadimo Delone ir Jevgenijaus Kuševo politinį procesą „Demonstracijos byla“ („Дело о демонстрации на Пушкинской площади 22 января 1967 г.“), kuris paplito savilaidos būdu nuo 1968 m. pradžios. 1968 m. rugpjūčio mėn. P. Litvinovas parengė rinkinį „Keturių procesas“ („Процесс четырех“), kurio antraštėje nurodyta, jog tai – medžiagos apie J. Galanskovo, A. Ginzburgo, Aleksejaus Dobrovolskio ir Veros Laškovos bylą rinkinys. 1968 m. vasario mėn. Aleksandrą Jeseniną-Volpiną priverstinai uždarius psichiatrijos ligoninėje, jo artimieji ir draugai savilaidai parengė jo bylos dokumentų rinkinį. 1969 m. N. Gorbanevskaja sudarė rinkinį „Vidurdienis“ („Полдень“), kuriame paskelbė dokumentus apie 1968 m. rugpjūčio 25 d. įvykusią demonstraciją Raudonojoje aikštėje bei valdžios represijas prieš jos dalyvius.

1968 m. Julijus Telesinas išleido rinkinį „14 paskutinių žodžių“ („14 последних слов“), kurį sudarė ryškiausios kaltinamųjų kalbos to laikotarpio politiniuose procesuose. „Einamųjų laikų kronikos“ leidėjai šį rinkinį apibūdino kaip vieną svarbiausių savilaidos įvykių 1968 m.¹⁰⁹

Dokumentų rinkiniai apie politinius procesus pasirodė ir kituose disidentiniuose judėjimuose. Antai 1965 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn. per Ukrainą nuvilnijo plataus masto areštų banga, kurios metu buvo sumta daugiau kaip 20 Ukrainos inteligentijos atstovų. Tie suėmimai ir po jų vykę uždari politiniai procesai sulaukė atsako savilaidoje: V. Čornovilas surinktą medžiagą apie nuteistuosius išleido rinkiniu „Vargas dėl proto“. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje savilaidos būdu pasirodė ir Krymo totorių disidentinio judėjimo dalyvių parengtas dokumentų rinkinys „Taškento procesas“ („Ташкентский процесс“), kuriame buvo paskelbta medžiaga apie dešimties šio judėjimo dalyvių politinį teismą 1969 m. liepos–rugpjūčio mėn.

Dokumentų rinkinių savilaidos forma buvo paplitusi ir aštuntajame dešimtmetyje, nors jų struktūra nežymiai keitėsi. 1969 m. kovo pabaigoje suėmus Ivaną Jachimovičių, jau balandžio mėn. savilaidos būdu pradėjo plisti nauja „Baltoji knyga“ apie rengiamą politinę bylą; rinkinio antraštė skelbė: „Ivano Jachimovičiaus areštas – susidorojimas su disidentais“. Kitaip negu ankstesni rinkiniai, kurie apimdavo daug tekstų, šį rinkinį sudarė tik šeši dokumentai¹¹⁰. Beje, dar 1968 m. lapkričio mėn. P. Grigorenka redagavo ir išleido tą mėnesį mirusio disidento Aleksejaus Kosterino atminimui skirtą rinkinį; jame buvo paskelbta A. Kosterino biografija, laidotuvių aprašymas bei laidotuvių metu sakytų kalbų tekstai¹¹¹. Aštuntajame dešimtmetyje buvo sudaryti dokumentų rinkiniai apie A. Amalriko (1970 m.), V. Bukovskio (1972 m.), Sergejaus Kovaliovo (1975 m.),

Andrejaus Tverdochlebovo (1976 m.) politinius teismus, o 1973 m. išėjo rinkinys, skirtas byloms, susijusioms su „Einamųjų laikų kronikos“ leidyba.

Disidentinių judėjimų periodinė savilaida septintojo ir aštuntojo dešimtmečių sandūroje taip pat buvo savotiškas dokumentų rinkinių apie politines bylas ir tendencingus teismus tęsinys. Septintojo dešimtmečio antroje pusėje sovietų valdžios represijos prieš disidentus sudarė politinių teismų grandinę, kurioje politinės bylos buvo glaudžiai susijusios. Atskirų disidentinių judėjimų periodinės savilaidos, kaip atsako į politines represijas, atsiradimas atspindėjo to meto pagrindinius šių judėjimų siekius bei jų turinį.

Pirmųjų dokumentų rinkinių apie politinius procesus prototipai Rusijos savilaidoje cirkuliavo prieš A. Siniavskio ir J. Danielio teismą. Dar šeštojo dešimtmečio pabaigoje savilaidos būdu paplito 1958 m. rašytojų sąjungos posėdžio, kuriame B. Pasternakas buvo pasmerktas už savo kūrinio publikavimą be valdžios leidimo užsienyje, stenogramos tekstas. Tačiau pirmuoju tokiu rinkiniu reikia laikyti Fridos Vigdorovos parengtą Josifo Brodskio teismo svarstymo 1964 m. Leningrade aprašymą, kuris sparčiai paplito savilaidos būdu. Taigi dar formuojantis Rusijos žmogaus teisių judėjimui sudaromi dokumentų rinkiniai buvo išimtinai skirti kūrybos laisvės, taip pat savilaidos, persekiojimams: nors J. Brodskis oficialiai buvo nuteistas 5 metams tremties už veltėdžiavimą, tačiau pagrindinė šio politinio proceso priežastis buvo jo kūrybinė veikla ir dalyvavimas savilaidoje. Didžioji dalis septintojo dešimtmečio antros pusės dokumentų rinkinių irgi tiesiogiai buvo susiję su represijų prieš savilaidą problema.

Po A. Siniavskio ir J. Danielio politinio teismo vykęs „Keturių procesas“ taip pat tiesiogiai buvo susijęs tiek su savilaida, tiek su pastaruoju teismu. A. Ginzburgas ir J. Ga-

lanskovas buvo kaltinami „Baltosios knygos“ sudarymu, jos perdavimu į užsienį ir „Fenikso-66“ („Феникс-66“) sudarymu; šie leidiniai buvo atsakas į A. Siniavskio ir J. Danielio politinį procesą (A. Dobrovolskis ir V. Laškova kaltinti padėję jiems šioje savilaidos veikloje). P. Litvinovas 1968 m. buvo represuotas už savilaidos rinkinį „Keturių procesas“. Šio rinkinio antraštė tiesiogiai skelbė: „Grandininės reakcijos procesas“¹¹². (Beje, rinkinyje „Vargas dėl proto“ pateikta medžiaga apie Ukrainos inteligentijos atstovus, kurie irgi buvo apkaltinti „antitarybine agitacija ir propaganda“.)

A. Amalrikas nuo A. Siniavskio ir J. Danielio bylos prasidėjusių teismo procesus įvardijo kaip prasidėjusią ryžtingą valdžios kovą su savilaida¹¹³. L. Aleksejeva šį teismą, įvykusį 1966 m. pradžioje, taip pat laikė sistemos kovos su savilaida – jos autoriais, platintojais ir skaitytojais – pradžia¹¹⁴. Taigi A. Siniavskį ir J. Danielį disidentinio judėjimo dalyviai tiesiai vadino „kovotojais už kūrybos laisvę, už žodžio laisvę“¹¹⁵. Kaip atsakas į tokius valdžios veiksmus prieš žodžio laisvę 1968 m. rugpjūtį pradėjo eiti ir „Einamųjų laikų kronika“.

Penkiuose iš septynių „Einamųjų laikų kronikos“ 1-ojo numerio skyriuose aprašomas A. Ginzburgo, J. Galanskovo, A. Dobrovolskio, V. Laškovos procesas, vykęs 1968 m. sausio mėn., ir po jo kilę protestai prieš tokią valdžios savivalę bei protestų dalyvių represavimas (beje, „Baltojoje knygoje“ irgi nemažai vietos skirta A. Siniavskio ir J. Danielio teismą sekusių protesto dalyvių represavimui). Kitame skyriuje rašoma apie Valentino Prusakovo suėmimą 1967 m. vasario mėn.; pažymėta, jog kratos metu buvo rasti ir konfiskuoti tik jo eilėraščiai. Dar kitame skyriuje pateikta faktų apie kalinčius A. Siniavskį, J. Danielį ir kitus savilaidos leidėjus. „Kronikos“ 1-ajame numeryje taip pat pateikta duomenų apie 1968 m. balandžio mėn. Leningrade įvykusį

Visos Rusijos tautos išlaisvinimo social-krikščionių sąjungos narių teismą, kuris nuteisė net 17 asmenų. Sąjungos veikla iš esmės buvo susijusi su literatūros dauginimu bei platinimu (remiantis įstatais, kitas organizacijos tikslas – naujų narių verbavimas)¹¹⁶. V. Osipovas taip apibūdino sąjungos veiklą: „VSKSON nariai lapelių neplatino, jokios agitacijos tarp gyventojų neskleidė, jie tik užsiėmė savišvieta“¹¹⁷.

Taigi „Einamųjų laikų kronika“ susiformavo dokumentų rinkinių apie politinius procesus leidybos pagrindu, t. y. kaip atsakas į konkrečius sovietų valdžios represinius veiksmus, kurie daugiausia buvo nukreipti prieš savilaidą. Beje, 5-ajame „Kronikos“ numeryje redakcija aiškiai nurodė, jog „iš penkių „Kronikos“ numerių bent iš dalies galima matyti, kaip vyko žmogaus teisių slopinimas ir kaip plėtėsi žmogaus teisių judėjimas Tarybų Sąjungoje“¹¹⁸. „Einamųjų laikų kronika“ savotiškai pratęsė ankstesnių dokumentų rinkinių darbą. A. Ginzburgas savo „Baltojoje knygoje“ buvo išsakęs viltį, kad jo rinkinys bus papildomas naujais dokumentais apie A. Siniavskio ir J. Danielio teismo procesą, o 4-ajame „Kronikos“ numeryje buvo išspausdintas Vitalijaus Potapenkos laiškas, išsiųstas dar iki teismo, apie šį politinį procesą.

Lietuvos katalikiškojo disidentinio judėjimo periodinė savilaida formavosi kaip atsakas į sovietų valdžios religinę politiką. Galima išskirti ir konkretesnę Bažnyčios veiklos sritį, kurią valdžia siekė suvaržyti, ir dėl to atsirado informacinė savilaida Lietuvoje. Tai buvo aktyvus vaikų katekizavimas, daugiausia atliekamas slapta (tokia padėtis paaikškina tendenciją, jog Lietuvos katalikiškojo judėjimo simboliu tapo kunigas, o Rusijos žmogaus teisių judėjimo – rašytojas). Ši kunigų veikla suaktyvėjo ir įgavo platų mastą aštuntojo dešimtmečio pradžioje. Valdžia siekė sustabdyti šią veiklą keliais teismo procesais: 1970 m. rugsėjo 8–9 d.

įvyko kun. A. Šeškevičiaus teismas, 1971 m. lapkričio 12 d. – kun. J. Zdebskio ir kun. Prospero Bubnio. 1972 m. sausio 13 d. buvo nuteista Kleopa Baučiučaitė. Visi jie buvo nubausti už vaikų katekizavimą remiantis LSSR Aukščiausiosios Tarybos 1966 m. gegužės 12 d. įsaku, aiškinančiu LSSR Baudžiamojo kodekso 143 straipsnį (dėl Bažnyčios ir valstybės atskyrimo). 1972 m. KGB iniciatyva ketinta administracinėn atsakomybėn patraukti ir kun. Konstantiną Ambrasą, tačiau tai nepavyko dėl vietinės valdžios klaidų, t. y. jis nebuvo užkluptas bemokantis vaikus¹¹⁹. Beje, 1972 m. KGB buvo surinkęs reikiamą medžiagą ir apie kun. S. Tamkevičiaus „priešišką veiklą“, bet prokuratūra atsisakė kelti baudžiamąją bylą¹²⁰.

Periodinio leidinio idėją įgyvendinti imtasi tik 1972 m. pradžioje, kai, pasak „LKB Kronikos“ leidėjų, buvo pasiekta Lietuvos kunigų ir tikinčiųjų reakcijos prieš religinės laisvės varžymus kulminacija¹²¹. Tų metų kovo mėn. išėjo pirmas numeris periodinio leidinio „LKB Kronika“, kurios tikslas buvo „iškelti viešumon įstatymo pažeidimo faktus, kad jie būtų pataisyti“¹²². Jame aprašyti valdžios represiniai veiksmai prieš kunigus (visi publikuoti pareiškimai buvo nukreipti prieš tokius valdžios veiksmus). Kaip teigė Jonas Jurašas, būtent teisiamų kunigų drąsus apgynimas „LKB Kronikos“ puslapiuose nulėmė tai, kad dalies „visuomenės akyse buvo nuteistas ne kulto tarnas, kaip to norėjo valdžia, bet Bažnyčios persekiotojų nesiskaitymas su įstatymais ir savivalė“¹²³. Iš devynių „LKB Kronikos“ publikacijų net penkios buvo apie 1970–1972 m. nuteistus kun. A. Šeškevičių, kun. J. Zdebskį, kun. P. Bubnį, K. Baučiučaitę, dvi publikacijos – apie 1971 m. gruodžio mėn. irgi už LSSR Baudžiamojo kodekso 143 straipsnio pažeidimą represuotus kunigus Petrą Orlicką ir Petrą Lygnugarį (abu jie buvo nubausti pinigine buda, o kun. P. Orlickas dar ir iškeltas iš parapijos). Kitos dvi 1-ojo numerio

publikacijos – kolektyviniai Panevėžio ir Vilniaus vyskupijų kunigų pareiškimai sovietų valdžiai dėl Bažnyčios persekiojimų. Periodiniame savilaidos žurnale „Aušra“ „LKB Kronika“ buvo apibūdinta kaip „galingas ir vis drąsėjantis tikinčiųjų pasauliečių protestas prieš jų teisių varžymą“¹²⁴, kaip „religinės kovos metraštis“, pateikiantis „religinės kovos esenciją“¹²⁵.

1970–1971 m. Lietuvoje itin padaugėjo administracinių baudų kunigams, o nuo 1972 m. vidurio iki 1973 m. vidurio sovietų valdžia apsiribojo tik kunigų žodiniiais įspėjimais¹²⁶. 1968 m. pakito ir valdžios laikysena Rusijos žmogaus teisių judėjimo atžvilgiu: teisminių persekiojimą ėmė keisti administracinės nuobaudos (atleidimas iš darbo, draudimas gyventi Maskvoje ir kituose miestuose ir t. t.). Taigi galima daryti prielaidą, jog disidentinių judėjimų periodinės informacinės savilaidos, kaip atsako į represinius veiksmus, atsiradimas privertė sovietų valdžią reaguoti į tai, todėl pirmais periodinės savilaidos leidimo metais valdžia bandė švelninti represines priemones.

Žydų periodinės savilaidos atsiradimas aštuntojo dešimtmečio pradžioje irgi atspindėjo sovietinės sistemos laikyseną disidentinio, šiuo atveju žydų emigracinio, judėjimo atžvilgiu. 1969 m. rudenį 18 Gruzijos žydų šeimų kreipėsi į Izraelio vyriausybę prašydamos padėti joms išvykti į Izraelį nuolat gyventi. Nuo šio kreipimosi ir prasidėjo peticijų kampanija. Tačiau sovietų valdžia į tokius teisėtus reikalavimus neatsižvelgė ir žydų emigracijos problema toliau buvo sprendžiama savotiškais represiniais metodais, t. y. neleidimu pasinaudoti emigracijos teise. Susiklosčius tokiai padėčiai, nuo 1970 m. pradėjo eiti savilaidos žurnalas „Iton“ žydams, norintiems emigruoti į Izraelį (1970 m. vasarį išėjo pirmas numeris, pavadintas „Iton Alef“, gegužės mėn. – antras numeris „Iton Bet“, trečias numeris buvo konfiskuotas). Nors šiame leidinyje

daugiausia dėmesio buvo skiriama žydų tautinio identifikavimosi problemai (žurnale paskelbta nemažai tekstų apie Izraelio valstybę), o 1-ajame numeryje vyravo iš užsienio leidinių išversti tekstai, tačiau jau didžiąją dalį „Itono Bet“ publikacijų sudarė to meto žydų pareiškimai dėl emigracijos teisės varžymo. Beje, vienas „Itono“ leidėjų – Borisas Mafceris – vėliau teisme pareiškė, jog prieš išleidžiant „Itoną“ buvo kilusi idėja rinkti medžiagą apie žydų diskriminavimą Sovietų Sąjungoje, tačiau šis planas nebuvo įgyvendintas¹²⁷.

1970 m. pradėto leisti savilaidos informacinio leidinio „Egzodas“ 1-ajame ir 2-ajame numeriuose paskelbti tik atviri laišakai, pareiškimai bei oficialūs valdžios institucijų dokumentai, susiję su žydų emigraciniu judėjimu (visuose keturiuose šio leidinio numeriuose pavadinimo paantraštė skelbė, jog tai yra dokumentų rinkinys). 2-ajame numeryje publikuotų pareiškimų komentaruose jau buvo užsimenama apie sovietų valdžios represijas judėjimo dalyvių atžvilgiu. „Egzodo“ 3-iojo numerio dvi dalys sudarė publikacijos apie represijas prieš judėjimo dalyvius: oficialūs valdžios dokumentai apie atleidimą iš aukštųjų mokyklų, kratos protokolai, arešto nutarimai bei informacija apie Leningrade suimtą žydų grupę. Visą 4-ąją „Egzodo“ numerį sudarė dokumentai, nušviečiantys 1970 m. gruodžio mėn. įvykusį vadinamąjį „Leningrado procesą“.

1969–1983 m. laikotarpiu 87 asmenys buvo nuteisti už dalyvavimą žydų nacionaliniame judėjime (oficialūs kaltinimai šiuose politiniuose procesuose buvo valdžios pateikti iškraipyti: šnipinėjimas, tėvynės išdavimas, valstybės paslapčių išdavimas, chuliganizmas, veltėdžiavimas ir t. t.). Iš jų net 33 asmenys nuteisti 4-iose pagrindiniuose teismuose, kurie vyko Leningrade, Rygoje ir Kišiniove nuo 1970 m. gruodžio mėn. iki 1971 m. liepos mėn.¹²⁸ Informacija

apie šiuos politinius teismus sudarė visą „Egzodo“ 4-ąjį numerį (išleistas 1971 m.) ir didelę dalį „Egzodo kronikos“ („Вестник исхода“), kurios du numeriai išėjo 1971 m. gegužės ir spalio mėn. Tačiau „Egzodo kronikoje“ buvo pateikta medžiagos ir apie kitas 4-ias politines bylas, kuriose buvo kaltinami jau pavieniai asmenys. Po grupinių bylų atskirų asmenų teismai vyko 1971 m. birželio–rugsėjo mėn. įvairiuose Sovietų Sąjungos miestuose (Sverdlovske, Odesoje, Charkove ir Leningrade).

Nors šiuose politiniuose procesuose buvo pateikti daugiausia nepagrįsti ar subjektyviai suformuluoti kaltinimai, visi jie rodė, kad sovietų valdžios veiksmai, nukreipti prieš žydų emigracinį judėjimą ir savilaidą, pasiekė kulminaciją. 1970 m. gruodžio mėn. vykusiame vadinamajame „1-ajame Leningrado procese“ iš 11 tėvynės išdavimu, siekiant užgrobti lėktuvą ir tam tikslui suburiant grupę, kaltinamų asmenų net 7-iems buvo pateikti ir kaltinimai dėl „antitarybinės agitacijos ir propagandos“. Iš „Egzode“ pateiktos medžiagos (teismo aprašymas, prokuroro, kaltinamųjų ir jų advokatų kalbos) matyti, jog 3 asmenys buvo kaltinami ir „Itono“ leidimu, o iš teisme parodymus davusių liudytojų du irgi tiesiogiai buvo susiję su „Itono“ leidyba (vienas iš jų, Levas Korablitas, „Egzodo“ aprašyme apibūdintas kaip vyriausias „Itono“ leidėjas¹²⁹).

1970 m. birželio 15 d., kai buvo suimti „1-ajame Leningrado procese“ nuteisti asmenys, prasidėjo areštai, kratos ir kituose miestuose. Kaip teigia L. Aleksejeva, vien Leningrade atlikta 40 kratų, jų metu buvo ieškoma žydų savilaidos, tenlaidos, ivrito kalbos vadovėlių. Suėmimai ir kratos tapo pagrindu kitiems politiniams procesams¹³⁰. Visuose šiuose procesuose tiek oficialūs, tiek netiesioginiai kaltinimai buvo susiję su savilaida. 1971 m. gegužės mėn. įvykusiame „2-ajame Leningrado procese“ visi 9 žydai buvo nuteisti ir pagal RSFSR Baudžiamo-

jo kodekso 70-ąjį straipsnį, t. y. už „antitarybinę agitaciją ir propagandą“. Jie buvo apkaltinti tuo, kad įkūrė Leningrade „antitarybinę sionistinę organizaciją“, kuri platinė savilaidą, taip pat „Itoną“ bei „Egzodą“¹³¹. 1971 m. gegužės mėn. įvykusiame „Rygos procese“ 4 žydams buvo pateikti kaltinimai dėl savilaidos veiklos ir „Itono“ abiejų numerių parengimo bei jų išleidimo, o jame kaip liudytojai buvo apklausti 1-ajame ir 2-ajame Leningrado procesuose nuteisti judėjimo dalyviai¹³². Šie dalyviai buvo apklausti ir Kišiniovo procese, kuris buvo nukreiptas prieš Kišiniovo žydus, bandžiusius studijuoti hebrajų kalbą, žydų istoriją bei platinusius „Itoną“ ir kitus savilaidos leidinius.

1971 m. birželio–liepos mėn. nuteistiems Valerijui Kujukui (Sverdlovsko procesas), Reizai Palatnik (Odesos procesas), Aleksandrui Gorbačiui (Charkovo procesas) oficialiai buvo inkriminuota ar šių procesų pagrindu tapo irgi savilaidos veikla. 1971 m. rugsėjo mėn. Leningrade įvykusiame Boriso Azernikovo teisme kaip vienas iš kaltinimų buvo pateiktas „Itono“ platavimo faktas.

Kai kurie autoriai visų šių politinių procesų pradžią sieja su B. Kočubijevskio nuteisimu 1968 m. Kijeve už savo publikacijų platinimą savilaidos būdu¹³³. 1970–1971 m. sovietų valdžios suaktyvintos represijos žydų judėjimo atžvilgiu buvo tiesiogiai nukreiptos jau ir prieš pradedančią formuotis periodinę savilaidą. Kaip atsakas į tokias represijas pasirodė nauji periodiniai savilaidos leidiniai („Egzodas“, „Egzodo kronika“, „Baltoji egzodo knyga“), ir jie toliau sparčiai plito. „Baltosios egzodo knygos“ („Белая книга исхода“), pradėtos leisti 1972 m. Maskvoje, įvadiniame straipsnyje sudarytojai rašė, kad leidinio tikslas – „ilustruoti tuos neįtikėtinus sunkumus, su kuriais susiduria tarybiniai žydai, pasirinkę repatriacijos kelią: administracinės kliūtys,

visuomeninis ostrakizmas, beširdiškumas, savivalė ir įstatymų nesilaikymas¹³⁴.

Kaip atsakas į sovietų valdžios vykdomas represijas formavosi ir kitų judėjimų periodinė savilaida, nors kartais leidybos raidoje ši savilaida ir prarasdavo tokį pirminį pobūdį. Nuo septintojo dešimtmečio leista „Evangelikų krikščionių-baptistų kalinųjų Tarybų Sąjungoje giminių Tarybos informacinį biuletinį“ („Информационный бюллетень Совета родственников узников евангельских христиан-баптистов в СССР“) kai kurie autoriai įvardija kaip pirmą savilaidos žurnalą, skirtą politiniams procesams Sovietų Sąjungoje¹³⁵. 1970 m. sausio mėn. išėjusiam „Ukrainos kronikos“ 1-ajame numeryje buvo paskelbti faktai apie žmogaus teisių, taip pat nacionalinių teisių pažeidimus ir sovietines represijas 1968–1969 m. Ukrainoje. Skleisti visuomenėje slepiamus ar sovietų valdžios klastojamus faktus apie valdžios represinius veiksmus ir teisių pažeidimus buvo svarbiausias 1970–1972 m. išleistų šešių numerių tikslas. Tuo tarpu 1973–1975 m. naujos redakcijos parengti du „Ukrainos kronikos“ numeriai jau transformavo leidinio, kaip dokumentuojančio sovietines represijas, pobūdį: juose buvo paskelbtos eilės, straipsnis apie slaptąją diplomatiją bei studija „Ukrainiečių etnocidas TSRS“. 1979 m. sovietų valdžia atskleidė slaptą organizaciją „Ukrainos nacionalinis frontas“; ši šviečiamoji organizacija irgi bandė atgaivinti „Ukrainos kronikos“ leidybą (greta organizacijos leisto kultūros almanacho išėjo 10-asis ir 11-asis „Kronikos“ numeriai)¹³⁶.

Sovietų valdžiai suaktyvinus represinius veiksmus, keisdavosi ir jau leidžiamos periodinės savilaidos pobūdis; ji priartėdavo prie dokumentų rinkinio apie persekiojimus žanro. 1975 m. pradėtos leisti „Aušros“, kurios tikslai, anot leidėjų, buvo „gaivinti lietuvių dvasią, ugdyti tautinį susipratimą, tautos dorovingumą“¹³⁷, trijuose numeriuose buvo

aprašomi konkretūs sovietiniai represiniai veiksmai. 1978 m. gegužės mėn. pasirodė 11-asis „Aušros“ numeris, skirtas Baliui Gajauskui ir Petru Paulaičiui; tų metų rugpjūčio mėn. buvo išleistas 12-asis numeris apie Lietuvos Helsinkio grupės narį Viktorą Petkų; juose pateikta B. Gajausko ir V. Petkaus teismų procesų medžiaga (teismai įvyko atitinkamai 1978 m. balandžio ir liepos mėn.) bei šių procesų atgarsiai. 1981 m. birželio mėn. išėjo 27-asis „Aušros“ numeris, dedikuotas prieš 40 metų prasidėjusiems masiniams trėmimams bei bolševizmo kankinių atminimui; jame po įvadinio straipsnio buvo antrą kartą paskelbti tekstai apie pirmosios sovietinės okupacijos aukas.

„Faktų“ kalba – išskirtinis disidentinės periodinės savilaidos bruožas. Disidentinės periodinės savilaidos išskirtinis formavimosi bruožas buvo tekstų atranka ir jų publikavimas remiantis „faktų“ kalbos kriterijumi. Tokia tendencija išryškėjo po dokumentų rinkinių apie teismų procesus. 1966 m. A. Ginzburgo parengtas rinkinys „Baltoji knyga“ buvo dedikuotas F. Vigdorovos atminimui. Tęstinumą tarp F. Vigdorovos parengto teismo proceso aprašymo ir „Baltosios knygos“ rodė perimtas tekstų atrankos kriterijus. A. Ginzburgas „Baltąją knygą“ traktavo kaip ataskaitą apie procesą, tačiau prieinamų dokumentų stoka neleido šį rinkinį taip pavadinti tiesiogiai¹³⁸. „Baltąją knygą“ sudarė dokumentinė medžiaga, atspindinti bylos tyrimą, teismo eigą, bylos nušvietimą oficialioje spaudoje, Vakarų visuomenės atgarsius bei sovietinėje visuomenėje kilusią protestų bangą, o dokumentus pristatydavo tik trumpi rinkinio sudarytojo komentarai.

„Faktų“ kalba grindžiamos savilaidos pagrindinius bruožus konkrečiai suformulavo P. Litvinovas 1968 m. parengto rinkinio „Keturių procesas“ įvade. Jis pabrėžė, kad sudarydamas rinkinį siekė maksimalaus ob-

jektyvumo, o dokumentų patikimumas buvo svarbiausias kriterijus atrenkant tekstus. Toks rinkinio pobūdis atspindėjo ir jo tikslą – „supažindinti tarybinę ir pasaulio visuomenę su visomis sudarytojų žinomomis „keturių proceso“ aplinkybėmis, nes viešumas visur ir visada yra būtina ir pagrindinė įstatymų laikymosi sąlyga“¹³⁹. „Keturių procesą“, kaip ir „Baltąją knygą“, sudarė dokumentinė medžiaga, susijusi su procesu: J. Galanskovo, A. Ginzburgo, A. Dobrovolskio ir V. Laškovos teismo proceso ir kasacinio svarstymo aprašymas, kolektyviniai ir individualūs laišakai, parašyti teismo metu ir po jo, sovietinės spaudos skelbti teismo aprašymai.

„Faktų“ kalbos kriterijus būdingas ir disidentinių judėjimų pradėtai leisti periodinei informacinei savilaidai. „Einamųjų laikų kronikos“ redaktoriai 7-ajame numeryje atvirai įvardijo leidybos kriterijus, kuriais buvo remiamasi nuo pat pirmojo žurnalo numerio. Šio numerio pabaigoje buvo nurodyta, jog „„Kronika“ siekia maksimalaus pranešamos informacijos patikimumo“, o iškilus nors ir menkiausiam faktų tikrumo klausimui, visada pažymima, kad tokia informacija remiasi gandas¹⁴⁰. Prie pirmųjų numerių leidybos prisidėjęs A. Amalrikas teigė, jog „Kronika“ ir buvo sumanyta kaip „išdėstymas faktų [kursyvas mano. – E. J.] apie žmogaus teisių pažeidimus: apie teismus, areštus, kratas“¹⁴¹.

Kad „Einamųjų laikų kronika“ tęsė dokumentų rinkinių tradiciją, rodo ir „Kronikos“ pavadinimo raida. Šis leidinys buvo pradėtas leisti pavadinimu „Žmogaus teisių Tarybų Sąjungoje metai“, o jo paantraštėje nurodyta, jog tai – „Einamųjų laikų kronika“. Ilgainiui „Kronika“ prigijo kaip pagrindinis žurnalo pavadinimas, o užrašas „Žmogaus teisių Tarybų Sąjungoje metai“, vėliau ne kartą performuluotas, liko savotišku leidinio devizu. Tradicija tituliname „Kronikos“ puslapyje spausdinti Visuotinės

žmogaus teisių deklaracijos 19 straipsnį buvo perimta iš rinkinio „Demonstracijos byla“. Šio rinkinio tituliname puslapyje buvo išspausdinta dalis Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 20 straipsnio.

„Faktų“ kalbos įsitvirtinimui įtakos turėjo ir 1967 m. pabaigoje Anatolijaus Marčenkos pabaigta knyga „Mano liudijimai“ („Мои показания“); joje autorius aprašė 1960–1966 m. laikotarpį, praleistą kalint Vladimiro kalėjime ir Mordovijos politiniuose lageriuose. Šis veikalas, sulaukęs didelio dalies visuomenės atgarsio, plačiai paplito savilaidoje. „Einamųjų laikų kronika“ A. Marčenkos knygą apibūdino kaip „negailestingą faktais pagrįstą dokumentą apie padėtį dabartiniuose TSRS politiniuose lageriuose ir kalėjimuose“¹⁴².

„Faktų“ kalba grindžiamos periodinės savilaidos modelį perėmė ir kiti disidentiniai judėjimai. M. Šepšselovičius teismo metu „Itoną“ apibūdino kaip informacinio šviečiaamojo pobūdžio leidinį¹⁴³. Pasak „Baltosios egzodo knygos“ leidėjo Romano Rutmano, „Egzodas“ ir kiti žydų emigracinio judėjimo leidiniai rėmėsi „Einamųjų laikų kronikos“ pavyzdžiu, o rengiant „Baltąją egzodo knygą“ buvo remtasi ir A. Ginzburgo sudarytos „Baltosios knygos“ pavyzdžiu¹⁴⁴. „Baltosios egzodo knygos“ įvadiniame straipsnyje jo leidėjai pabrėžė, kad „ši knyga pagrįsta tikrais dokumentais – žydų, laikomų Tarybų Sąjungoje nepaisant jų siekimo repatrijuoti į Izraelį, laiškais, nusiskundimais, pareiškimais ir reikalavimais“. Taip pat pabrėžta, jog leidinyje šalia dokumentų pateikti faktų aprašymai yra paremti patikrinta informacija, o komentarai turi tik padėti suprasti pateiktus dokumentus¹⁴⁵. Beje, „Egzodo“ paantraštė skelbė, jog tai yra dokumentų rinkinys, o jo sąsajas su „Einamųjų laikų kronika“ rodė visų keturių numerių titulinuose lapuose išspausdinta Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos 13 straipsnio dalis, kurioje įtvirtinta žmogaus teisė emigruoti.

1971 m. aktyvesniems Lietuvos kunigams pradėjus svarstyti periodinio leidinio idėją, pirminis variantas buvo leisti teminių publikacijų leidinį, tačiau ištremto vysk. V. Sladkevičiaus patarimu buvo pasiremta „Einamųjų laikų kronikos“ pavyzdžiu ir pasirinkta „faktų“ kalba, kuri to meto sąlygomis buvo vertinta kaip iškalbingiausia¹⁴⁶. Tai nulėmė ir leidinio pavadinimą: vietoj pirminio varianto „Vivos voco!“ buvo priimtas vysk. V. Sladkevičiaus pasiūlytas pavadinimas „Kronika“. Jau 2-ajame „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronikos“ numeryje buvo įdėta žinutė, kuria leidėjai kreipėsi į skaitytojus prašydami: „[...] skaitytojai tepadeda jai rinkti tikslus faktus iš dabarties gyvenimo“¹⁴⁷. Kituose numeriuose skaitytojais taip pat buvo raginami pateikti vien tikslus, konkrečius faktus. Antai 7-ajame numeryje atvirai nurodyta, kad „„LKB Kronikai“ netinka nekonkreči informacija ir netikslūs faktai“ ir kad „tokios rūšies medžiaga „Kronikos“ puslapiuose nespausdinama“. Buvo pabrėžta, jog „kiekviena žinia, faktas ar įvykis, susijęs su Katalikų Bažnyčios padėtimi, mūsų tautos istorija, dabartimi, su valdžios organų sauvale, represijomis ar su kitomis diskriminacinėmis priemonėmis, turi būti kruopščiai patikrintas, aiškus ir tikslus“¹⁴⁸. „LKB Kronikos“ leidėjai 40-ajame numeryje apžvelgdami „Kronikos“ raidą pabrėžė, jog šis leidinys yra „tarsi fotoaparatas, tiksliai, kiek tai žmogiškoms jėgoms sovietinėmis sąlygomis įmanoma, fiksuojantis faktus“¹⁴⁹.

„Einamųjų laikų kronikos“ leidybos modelis, pagrįstas „faktų“ kalba, buvo perimtas ir „Ukrainos kronikos“ leidyboje. Kiekvienas iš šešių 1970–1972 m. išėjusių numerių buvo pradedamas publikacija „„Ukrainos kronikos“ tikslai“, kurioje teigiama, kad „Kronika“ publikuos tik grynus faktus be jokių apibendrinimų. 5-ojo numerio redakciniame straipsnyje rašoma, jog „informacijos objektyvumas, apimtis ir sąlyginis tikslu-

mas, padedantis suvokti daugumai nežinomus visuomeninius procesus TSRS“, Ukrainos visuomenėje buvo sutikti kaip šio leidinio esminiai teigiami bruožai¹⁵⁰.

„Faktų“ kalba kartais remtasi ir kultūrinio, šviečiamojo pobūdžio periodinėje savilaidoje. Antai 1975 m. išėjo specialus leidinio „Žydai Tarybų Sąjungoje“ numeris; jame, siekiant atskleisti sovietų valdžios represijas ir emigracijos teisės suvaržymą, buvo paskelbtas nuteisto judėjimo dalyvio motinos susirašinėjimas su sūnumi, oficialiomis institucijomis bei žymiais visuomenės veikėjais¹⁵¹.

PERIODINĖ SAVILAIDA IR DISIDENTINĖS VEIKLOS LEGALUMO ASPEKTAS

Disidentiniai judėjimai, siekę sukelti pokyčius sistemos viduje posttotalitarinės valstybės sąlygomis, turėjo pabrėžti, kad jie nekelia tikslo keisti pačią sistemą. Todėl formavosi legalios ir atviros veiklos metodai, kurie tapo vienu būdingiausiu disidentinių judėjimų Sovietų Sąjungoje elementu. Legalumo ir atvirumo aspektai yra glaudžiai susiję, todėl valstybinės valdžios griežtai kontroliuojamoje sovietinėje visuomenėje atvirumas tapo sudėtinu legalia traktuojamos veiklos aspektu. Siekiant pabrėžti veiklos teisėtumą, disidentiniame judėjime buvo akcentuojama, kad sovietų valdžia nesilaiko įstatymų, todėl atvirumo kriterijus tapo antraeilium. Tokia disidentinės veiklos samprata atsispindėjo ir savilaidos raidoje.

Savilaida Sovietų Sąjungoje atsirado ir funkcionavo kaip pagrindinė veikla, tačiau formuojantis disidentiniams judėjimams iškilo savilaidos legalumo klausimas. 1968 m. rugsėjo mėn. Valentino Komarovo slapyvardžiu pasirašytame atvirame laiške konstatuota, jog „neteisėta yra ne „Savilaida“, suteikianti galimybę tūkstančių tūkstan-

čiams skaityti neišleistas talentingų rašytojų knygas, susipažinti su pažangiai mąstančių žmonių požiūriais, – neteisėta yra cenzūra, draudžianti ir žalojanti geriausių rašytojų kūrinis bei savo egzistavimu besityčiojanti iš Konstitucijoje įtvirtintos spaudos laisvės¹⁵².

Disidentinių judėjimų savilaidą pradėjus traktuoti ar bent jau moraliniu atžvilgiu vertinti kaip legalią veiklą, ši tendencija išryškėjo ir leidžiant periodinę savilaidą. A. Ginzburgas „Sintaksės“ žurnale atvirai nurodė, jog jis yra šio leidinio redaktorius ir sudarytojas. Tai, kad savilaidos žurnalas buvo išleistas atsisakant pagrindinės veiklos metodų, padarė didelį įspūdį jo skaitytojams. Grigorijus Pomerancas teigė: „Nesunku įsivaizduoti tą susižavėjimą, kurį man sukėlė „Sintaksė“. Esmė buvo ne tik eilėse... [...] pagrindinis dalykas – aplinka, kurioje buvo parengtos „Sintaksės“, – visiškas atvirumas ir išsilaisvinimas iš baimės¹⁵³. Literatūros žurnalas „Feniksas“ 1961 m. buvo išleistas kaip pagrindinis, nepaskelbiant jo leidėjų, o jau 1966 m. J. Galanskovas parengė 2-ąjį žurnalo numerį, kuriame atvirai nurodytas jo autorius. 1965 m. su redaktoriaus pavarde išėjo literatūros žurnalas „Sfinksai“ („Сфинксы“), redakcijos vardu skelbęs, jog „literatūra negali gyventi „pogrindyje““¹⁵⁴. 1965 m. Leningrade pradėto leisti „Almanacho“ („Алманах“) tituliniam puslapyje taip pat buvo išvardyti redakcinės kolegijos nariai.

Siekiant pabrėžti legalų veiklos pobūdį, atvirai buvo nurodomi ir dokumentų rinkinių apie politinius procesus leidėjai. A. Ginzburgas rinkinyje „Baltoji knyga“ ne tik atvirai įvardijo save kaip jo autorių, bet ir dar rinkdamas medžiagą neslėpė savo veiklos. Išspausdinęs rinkinį penkiais egzemplioriais ir nenorėdamas platinti jį pagrindžio sąlygomis, A. Ginzburgas vieną egzempliorių perdavė KGB ir jam pranešė, jog su kitais rinkinio vienetais stengsis supa-

žindinti SSRS Aukščiausiosios Tarybos deputatus. Yra duomenų, jog šis leidinys pasiekė Aukščiausiosios Tarybos narių, žymų rašytoją Ilją Erenburgą¹⁵⁵. Beje, V. Čornovilas taip pat nusiuntė rinkinio „Vargas dėl proto“ kopijas Ukrainos aukščiausiai valdžiai; vėliau jos irgi paplito savilaidos būdu¹⁵⁶.

Tokia dokumentų rinkinių apie politinius procesus leidybos pozicija rodė, kad formuojasi Rusijos žmogaus teisių judėjimo, kaip disidentinio judėjimo, samprata. Savilaidos rinkiniai turėjo atskleisti sovietinių institucijų represijas bei įstatymų nesilaikymą; siekta inicijuoti sistemos pokyčius ne tik disidentinio judėjimo dalyvių, bet ir valstybinės valdžios pastangomis. Taigi šiais žingsniais buvo kategoriškai atsiribota nuo opozicinės veiklos, nuo siekių keisti visą sistemą ar nuversti jos principų įgyvendintojus. Beje, kaip teigia aktyvi judėjimo dalyvė Larisa Bogoraz, prieš A. Siniavskio ir J. Danielio politinį procesą kilus protestų bangai būtent buvo reikalaujama ne pašalinti iš valdžios asmenis, atsakingus už šį procesą, o tik teismo viešumo¹⁵⁷.

P. Litvinovas išleistais dokumentų rinkiniais taip pat įtvirtino savilaidos, kaip legalios ir atviros veiklos, sampratą disidentiniame judėjime. Dėl leidinio „Demonstracijos byla“ rengimo 1967 m. rudenį iškviestas į KGB jis teigė, kad tokia veikla nenusižengia jokiems įstatymams, o šio pokalbio tekstas plačiai paplito savilaidoje. Rinkinyje „Keturių procesas“ buvo nurodyta, kad jo tikslas yra ne tik informuoti visuomenę apie J. Galanskovo, A. Ginzburgo, A. Dobrovolskio ir V. Laškovos bylą, bet ir „stengtis, kad į „keturių bylą“ vėl dėmesį atkreiptų tie, nuo kurių priklausė ir priklausos šio ir panašių procesų vykdymas mūsų šalyje“¹⁵⁸. Rinkinio įvade P. Litvinovas pabrėžė, jog sieks, kad rinkinys būtų paskelbtas tiek Sovietų Sąjungoje, tiek užsienyje, ir išsiųs jį SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkui.

Savilaidos, kaip atviros, legalios veiklos, samprata žmogaus teisių judėjime plačiai įsitvirtino septintojo dešimtmečio pabaigoje. Tuo metu išleistuose dokumentų rinkiniuose buvo nurodomi jų leidėjai. A. Amalrikas irgi atvirai savilaidos būdu išleido veikalą „Ar išsilaikys Tarybų Sąjunga iki 1984 metų?“ („Просуществует ли Советский Союз до 1984 года?“) ir, tikėdamasis sulaukti pozityvios savo samprotavimų kritikos, šiame veikale nurodė savo adresą. Atvirai, t. y. paskelbiant leidinio sudarytojus ar redaktorius, 1969 m. rugpjūčio mėn. pradėjo eiti „Savilaidos tekstų, skirtų visuomeninėms problemoms, rinkinys“ („Сборник избранных текстов Самиздата, посвященных общественным проблемам“, sudarytojas Valerijus Čalidžė), 1971 m. – žurnalas „Večė“ („Вече“, redaktorius V. Osipovas), 1975 m. – almanachas „Dvidešimtas amžius“ („Двадцатый век“, redaktorius Rojus Medvedevas). „Laisvės“ radijo stočiai paskelbus, kad išleistas pagrindinis žurnalas „Večė“, V. Osipovas savilaidos būdu išplatino pareiškimą, kuriame paneigė tokį radijo stoties apibūdinimą. Pabrėždamas žurnalo legalumą, jis nurodė, kad jei Sovietų Sąjungoje „mums bus suteikta teisė išspausdinti jį [žurnalą. – E. J.] spaustuviniu būdu, mes to neatsisakysime“¹⁵⁹.

„Einamųjų laikų kronika“ taip pat rėmėsi savilaidos, kaip legalios veiklos, samprata, tačiau toks veiklos traktavimas buvo transformuotas ir įgijo naujų aspektų. „Kronikos“ leidėjai siekė veikti legaliai bei viešai, tačiau savo pavardžių leidinio puslapiuose jie nepaskelbė. Tokia pozicija buvo paaiškinta jau 5-ajame „Kronikos“ numeryje: žinutėje skaitytojams buvo skelbiama, jog „Kronika“ „jokiu būdu nėra nelegalus leidinys, bet jos veikla yra suvaržyta savitų legalumo ir informacijos laisvės vertinimų, metams bėgant susiformavusių kai kuriuose tarybiniuose organuose. Todėl „Kronika“ negali, kaip bet kuris kitas žurnalas,

paskutiniame puslapyje nurodyti savo pašto adresą“¹⁶⁰. N. Gorbanevskaja, kaip žurnalo iniciatorė ir pirmoji redaktorė, leidinio puslapiuose buvo įvardyta tik 1975 m., jai emigravus iš SSRS.

Beje, „Einamųjų laikų kronikos“ leidėjai svarstė galimybę atvirai paskelbti leidinio redakciją, tačiau, atsižvelgus į galimus sovietų valdžios represijų žalos padarinius, ši idėja buvo atmesta¹⁶¹. 1974 m. buvo žengtas kitas žingsnis siekiant įtvirtinti periodinės savilaidos teisėtumą: gegužės 7 d. keli atvirai veikusios Žmogaus teisių SSRS gynimo iniciatyvinės grupės nariai spaudos konferencijos metu perdavė užsienio žurnalistams tris parengtus „Kronikos“ numerius. Paskelbtame pareiškime buvo pabrėžta, jog jie prisidėjo prie „Kronikos“ platavimo todėl, kad šis leidinys nėra nelegalus ir šmeižikiškas.

„Einamųjų laikų kronikos“, kaip legalaus periodinio leidinio, atsiradimui įtakos turėjo ir Krymo totorių judėjimo dalyvių leidžiamų „Informacinių biuletenių“ („Информационные бюлетени“) pavyzdys. Pirmoji „Kronikos“ redaktorė N. Gorbanevskaja teigė, jog santykių tarp žmogaus teisių judėjimo ir Krymo totorių užmezgimas davė impulsą leisti „Kroniką“. Krymo totorių „Informaciniai biuleteniai“, anot N. Gorbanevskajos, tapo savotišku išieties tašku¹⁶². Šių dviejų judėjimų santykiai užsimezgė 1967–1968 m., kai Krymo totoriai jau turėjo daugiau kaip dešimties metų judėjimo patirtį. Esminis šio judėjimo bruožas nuo pat jo pradžios buvo rėmimasis tik legalia veikla. 1964 m. spalio mėn. pradėti leisti „Informaciniai biuleteniai“ taip pat buvo legalios, atviros veiklos padarinys. „Informaciniai biuleteniai“ – tai Krymo totorių atstovų neoficialios „lobistinės“ veiklos Maskvoje ataskaitos. Nuo 1964 m. neoficialiai siunčiami atstovai, turintys savotišką tautos mandatą, nuolat pradėjo kelti Krymo totorių nacionalinį klausimą įvairio-

se valstybinėse ir partinėse institucijose Maskvoje. „Informaciniu biuleteniū“ buvo siekiama informuoti tautiečius apie pokalbius su valdžios atstovais, apie sovietinėms institucijoms perduotus dokumentus bei peticijas ir kitus šios veiklos rezultatus¹⁶³. „Informacinius biuletenius“ atvirai pasirašydavo sudarytojai, nes juos traktavo kaip sudedamąją savo legalios veiklos dalį. Septintojo dešimtmečio pabaigoje Krymo totorių išsiųstame proteste aukščiausiai sovietų valdžiai buvo teigiama, jog „niekas iš mūsų nacionalinio judėjimo dalyvių neužsiėmė antitarybine veikla“, o „visi mūsų dokumentai skirti tik vienai problemai – teisėtam mūsų tautos troškimui grįžti į Tėvynę“¹⁶⁴. Vis dėlto sovietų valdžios organizuotuose politiniuose procesuose šie „antisovietiniai“ biuleteniai buvo pateikiami kaip kaltinimai Krymo totorių atstovams Maskvoje.

Savilaidos, kaip legalios veiklos, samprata buvo pagrįstas ir žydų emigracinis judėjimas. Šio judėjimo dalyvis V. Lazaris pabrėžė, jog „žydų judėjimas niekada nebuvo pagrindinis ir niekada nekovojo su režimu“¹⁶⁵. Emigracijos teisės siekimas buvo traktuojamas kaip nenusižengiantis sovietiniams įstatymams, juolab kad dar 1966 m. Ministrų Tarybos pirmininkas Aleksejus Kosyginas Paryžiuje oficialiai buvo pareiškęs, jog emigracija, kurios tikslas – atskirtų šeimos narių susijungimas, Sovietų Sąjungoje yra nedraudžiama. Tačiau iš esmės žydų teisė emigruoti Sovietų Sąjungoje nebuvo pripažinta *de jure*, o emigracija buvo kontroliuojama slaptomis, dažnai keičiamomis instrukcijomis bei aplinkraščiais¹⁶⁶.

Žydų disidentiniame judėjime toks prieštaravimas buvo aiškiai suvokiamas: 1970–1971 m. įvykusius politinius procesus judėjimo dalyviai įvertino kaip siekimą įbauginti žydus, tuo parodant, jog „jau vien troškimas išvykti į savo šalį yra nusikaltimas“¹⁶⁷. Todėl veiklos legalumo kriterijų

pradėta vertinti atsižvelgiant į tai, kaip sovietinė sistema laikosi įstatymų. 1971 m. kreipimesi į teismines institucijas Lidija Čiukovskaja, gindama R. Palatnik, kaltinamą savilaidos platinimu, pabrėžė, kad savilaida pati savaime nėra nusikaltimas, nes įstatymais ji nėra uždrausta¹⁶⁸. Protestuodami prieš 1970 m. Leningrado proceso metu skirtą griežtą bausmę žydų grupei, ketinusiai užgrobti lėktuvą, Minsko žydai savo kreipimesi teigė, kad siekimas užgrobti lėktuvą galėjo atsirasti „tik kaip rezultatas ilgamečių bevaisių bandymų gauti leidimą emigruoti iš Tarybų Sąjungos *legaliu būdu*“¹⁶⁹.

1970–1971 m. sovietų valdžiai suaktyvius represijas prieš tokią veiklą, tiek nuteisti periodinės savilaidos leidėjai bei jos dalyviai, tiek protestuojantys prieš politinius teismo procesus asmenys atvirai traktavo savilaidą kaip ne antisovietinę, o legalią veiklą. 1971 m. gegužės mėn. Rygos procese teisiama „Itono“ leidėjai teigė, jog šia savilaida nebuvo siekiama pakenkti sovietų valdžiai ar ją silpninti, nes daugiausia dėmesio joje buvo skiriama žydų tautos vidaus problemoms ir nebuvo spausdinama jokia šmeižikiška nelegali medžiaga. M. Šepšeličius proceso metu aiškino, kad vienintelis jo tikslas buvo žadinti žydų tautinį sąmoningumą¹⁷⁰. „Itono“ antisovietinio pobūdžio teisme nepripažino ir „2-ajame Leningrado procese“ nuteisti asmenys (tiesa, keletas iš jų, matyt, tikėdamiesi švelnesnio nuosprendžio, teismo metu teigė, jog tardytojai jiems įrodė platintos literatūros antisovietinį pobūdį).

Legalios veiklos kriterijumi rėmėsi ir nuo aštuntojo dešimtmečio pasirodžiusi žydų periodinė savilaida. Antai leidinio „Žydai Tarybų Sąjungoje“ tituliname lape sudarytojai jau atvirai nurodė savo pavardes. Redakcijos narių pavardės buvo įvardijamos ir keičiantis redakcijos sudėčiai. Atvirai leidėjai buvo nurodyti ir nuo 1975 m.

savilaidos būdu leidžiamame kultūros žurnale „Tarbut“.

Pradėtas viešai leisti „Tarbut“ buvo savotiškas iššūkis sovietų valdžios bandymams pabrėžti periodinės savilaidos nelegalų pobūdį. 1975 m. vasario mėn. įvyko rašytojo Vladimiro Maramzino, kurio kūryba buvo publikuota 4-ajame ir 6-ajame leidinio „Žydai Tarybų Sąjungoje“ numeryje, teismas; teisme šis leidinys buvo oficialiai pripažintas „nelegaliu“ ir „antisovietiniu“, o 1975 m. gegužės mėn. valdžios represijos prieš jo leidėjus dar labiau sustiprėjo. Todėl 1975 m. liepos mėn. atvirai išėjęs „Tarbut“, kuris iš pradžių buvo leidžiamas būtent kaip žurnalo „Žydai Tarybų Sąjungoje“ priedas, sustiprino savilaidos, kaip legalios veiklos, statusą. „Tarbut“ įvadiniam straipsnyje konkrečiai išdėstytos jo veiklos legalios pozicijos, pabrėžta, jog žurnalas „visiškai remiasi tarybinės Konstitucijos nustatyta teise kiekvienai tautai TSRS puoselėti savo nacionalinę kultūrą – teise, kurios TSRS neturi tik žydai“¹⁷¹. „Tarbut“ redaktorius Feliksas Dektoras kreipėsi į rašytojų sąjungos vadovybę siūlydamas su valdžios parama leisti žydų kultūros ir švietimo žurnalą savarankiškai ar „Tarbut“ pagrindu, tačiau jokio atsakymo iš šios institucijos nesulaukė ir „Tarbut“ buvo išleistas savilaidos būdu.

Legalios veiklos kriterijus aštuntojo dešimtmečio žydų emigraciniame judėjime įgavo didesnę reikšmę. Tuo metu išleistuose keliuose savilaidos rinkiniuose apie emigracinės teisės suvaržymus bei sovietų valdžios represijas prieš judėjimo dalyvius taip pat atvirai nurodyti jų sudarytojai. Yra duomenų, jog aštuntojo dešimtmečio pradžioje bandyta slapta veikusius ulpanimus, kuriuose buvo studijuojama hebrajų kalba, paversti atvirai organizuotu kalbos studijavimu¹⁷². 1974 m. žydų judėjimo dalyvių planotas tarptautinis mokslinis seminaras, 1976 m. rengtas kultūros simpoziumas taip

pat buvo organizuojami viešai ir laikantis įstatymų, o sovietinėms mokslo, kultūros institucijoms bei žymiems veikėjams buvo nusiųsti kvietimai dalyvauti.

Žydų disidentinio judėjimo poslinkį atvirumą ir legalumą akcentuojančios veiklos linkme iš esmės nulėmė tas faktas, kad į judėjimą aštuntajame dešimtmetyje aktyviai įsitraukė žymūs Sovietų Sąjungos ir Vakarų šalių mokslo veikėjai. Andrejaus Sacharovo pavyzdys rodė, jog toks visuomeninis statusas iš dalies apsaugo nuo sovietų valdžios represijų. Tuo tarpu informacinės periodinės savilaidos leidėjai tiek žmogaus teisių judėjime, tiek žydų emigraciniame judėjime tokio atvirumo sau negalėjo leisti saugumo sumetimais. Legalumo kriterijus šiuose leidiniuose buvo įtvirtintas kitu aspektu – leidiniuose pateikiamos informacijos objektyvumu ir patikimumu, t. y. „faktų“ kalba.

Panaši padėtis susiklostė ir Lietuvos katalikiškajame disidentiniame judėjime. „LKB Kronika“ buvo leidžiama nenurodant jos leidėjų, tačiau visoje leidybos raidoje stengtasi pabrėžti jos legalumą. „LKB Kronikoje“ skelbiamos medžiagos objektyvumas ir patikimumas tapo vienu pagrindinių kriterijų traktuojant šią savilaidos veiklą kaip nenusižengiančią sovietiniams įstatymams. Tokia pozicija buvo suformuluota ir atvirai išdėstyta kun. S. Tamkevičiaus 1975 m. pareiškime sovietiniam saugumui, kuriame jis pasmerkė kaip neteisėtas valdžios represijas prieš asmenis, prisidedančius prie „LKB Kronikos“ leidimo, argumentuodamas tuo, kad Visuotinė žmogaus teisių deklaracija suteikia teisę kiekvienam piliečiui platinti bet kokią tikrovės neiškraipiančią informaciją¹⁷³. 1976 m. grupė Lietuvos kunigų Vlodo Lapienio ir Jono Matulionio suėmimą už dalyvavimą leidžiant „LKB Kroniką“ įvertino kaip neteisėtą, nes, anot jų, šis leidinys „pateikia objektyvią, nors kai kam gal ir nemalonią, informaciją“¹⁷⁴.

Publikuojama objektyvi ir patikima informacija nebuvo nukreipta prieš sovietinę sistemą; vienas svarbiausių tokios informacijos skleidimo tikslų buvo keisti sovietų valdžios politiką religijos atžvilgiu, kad joje neliktų savivalės ir nebūtų pažeidžiami pagrindiniai įstatymai. 1974 m. spalio mėn. penkių kunigų kreipimesi į Žmogaus teisių komitetą Maskvoje buvo pažymėta, kad „LKB Kronika neturi tikslo susilpninti arba pakirsti Tarybų valdžią, o vien iškelti viešumon įstatymų pažeidimo faktus, kad jie būtų pataisyti“¹⁷⁵. Beje, kun. Vladas Šlevas 1968 m. rugpjūčio mėn. išsiųstame pareiškimė SSRS Ministrų Tarybai pabrėžė, jog „nei kunigai, nei tikintieji paprastai nėra nusistatę prieš dabartinę valstybės santvarką“¹⁷⁶. Toks pareiškimas atspindėjo plintančio katalikiškojo disidentinio judėjimo esminį elementą – politinės sistemos keitimo idėjos kaip pagrindinio siekio atsiskymą.

„LKB Kronikos“ puslapiuose taip pat buvo svarstoma dialogo su sovietų valdžia galimybė ir tokios galimybės įgyvendinimo problemos. 9-ajame jos numeryje teigiama, jog „katalikai yra įsitikinę, kad dialogas reikalingas, tačiau iliuzijoms nepasiduoda“; kartu pabrėžiama, jog „dialogas tik tada gali atnešti naudą, kai abi pusės parodo gerą valią“¹⁷⁷. Tačiau iš sovietų valdžios patiriamas smurtas ir melu pagrįsta jos politika tikinčiųjų atžvilgiu savaime atmetė tokią dialogo galimybę ar atidėjo ją neribotam laikui. „LKB Kronikos“ leidėjai pabrėžė, kad „sugyventi su valdžia būtų idealu, jei šis „sugyvenimas“ nebūtų perkamas Evangelijos principų išdavyste“¹⁷⁸.

Tokia sovietų valdžios laikysena tikinčiųjų ir visos Bažnyčios atžvilgiu nulėmė tai, jog, katalikiškajame disidentiniame judėjime pabrėžiant jo teisėtumą, vis reikšmingesnis darėsi faktas, kad sovietų valdžia nesilaiko įstatymų. J. Jurašas teigė, jog sovietų valdžios neleidimas kunigams atlikti

tiesioginių pareigų ir sovietinės konstitucijos garantuojamos sąžinės laisvės varžymas pavertė Bažnyčios veiklą pagrindine veikla¹⁷⁹. Panevėžio vyskupijos kunigai, atsakydami į 1974 m. rugsėjį pasirodžiusį anoniminių rašinių, kuriame buvo smerkiama „reakcinga“ Bažnyčios veikla, pabrėžė: „[...] mes nekovojame prieš esamą santvarką, bet prieš savivalę, nereikalaujame nieko, išskyrus tai, kas mums pilnai priklauso pagal prigimtąją teisę, konstituciją ir Žmogaus Teisių Deklaraciją“¹⁸⁰.

1977 m. už dalyvavimą leidžiant „LKB Kroniką“ teisiamas V. Lapienis sakydamas paskutinį žodį savo veiklos legalumą aiškino taip: „„LKB Kronika“ yra nelegali tik tiek, kiek tarybiniai valdžios organai draudžia teisėtai priklausančią legalią religinę spaudą ir neleidžia tikintiesiems naudotis masinės informacijos priemonėmis“¹⁸¹. Tai gi „LKB Kronika“ savo legalumą grindė principu, jog jei sovietų valdžios politika yra laikoma teisėta, tai „savo ar kito asmens asmenybės ar teisių gynimo nuo pavojingo tikinčiajai visuomenei kėsimo negalima laikyti nelegaliu“¹⁸². Panašią poziciją išsakė ir kiti už „LKB Kronikos“ leidybinę veiklą teisiami asmenys; jie teigė, kad šis leidinys tik gina Bažnyčią nuo persekiojimų, jos teisių suvaržymo.

Sovietų valdžios represijos tikinčiųjų atžvilgiu nesiliovė. 1972 m. liepos 5 d. LSSR prokuratūra iškėlė baudžiamąją bylą dėl „LKB Kronikos“ leidybos; 1974 m. rugsėjo mėn. byla buvo perduota LSSR Aukščiausiam Teismui. Todėl nuo 1975 m. pasirodžiusi nauja katalikiškojo judėjimo kultūrinė, tautinė, religinė periodinė savilaida („Aušra“, „Dievas ir Tėvynė“, „Tiesos kelias“, „Rūpintojėlis“, „Ateitis“) taip pat buvo leidžiama kaip pagrindinė spauda, nenurodant jos leidėjų pavardžių. „LKB Kronika“, pristatydama skaitytojams naujus leidinius, šiuos žurnalus apibūdindavo kaip pagrindinius, tačiau niekada jiems netaikė

„nelegalaus leidinio“ sąvokos. Be to, „LKB Kronikos“ leidėjai ragino visus tikinčiuosius bei kunigus aktyviai įsitraukti į šių naujų žurnalų leidimą ir platinimą.

1975 m. pradėtos leisti „Aušros“ įvadinėje publikacijoje pabrėžiama, kad leidinys „nesiekia politinių tikslų – sukelti revoliuciją ar grąžinti kapitalistinę tvarką“¹⁸³. Už „LKB Kronikos“ spausdinimą nuteista Ona Pranckūnaitė iš lagerio rašė: „[...] šio leidinio [„LKB Kronikos“. – E. J.] aš nelaikau politiniu ir nelaikysiu [...], nes šiame leidinyje surašyta neginčijama tiesa“¹⁸⁴. Atsiribojimą nuo politinių siekių galima traktuoti kaip bandymą disidentiniuose judėjimuose naujomis formomis pabrėžti leidinių legalumo aspektą, tuo tikintis sušvelninti galimas sovietų valdžios represijas. Jau 2-ajame „Savilaidos tekstų, skirtų visuomeninėms problemoms, rinkinio“ numeryje buvo nurodyta, kad „autorius prieštaras bandymams panaudoti Rinkinį bet kokios politinės propagandos tikslams“¹⁸⁵. Pasirodžius žurnalams „Večė“, „Žydai Tarybų Sąjungoje“, „Tarbut“, jų redaktoriai ir sudarytojai taip pat paskelbė pareiškimus, jog šie žurnalai nesieks jokių politinių tikslų ir nepublikuos politinės problematikos tekstų. Beje, 1978 m. atvirai įkurtas Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetas savo kreipimesi nurodė, kad jis nesieks jokių politinių tikslų¹⁸⁶.

Periodinės savilaidos, kaip legalios (ar net apskritai kaip disidentinės) veiklos, traktavimo keblumų kyla žvelgiant į kai kurias nuo 1975 m. katalikiškajame judėjime leistos periodinės savilaidos pozicijas sovietinės sistemos atžvilgiu. Karingiausią poziciją šiuo atžvilgiu savo puslapiuose nuolat deklaravo „Dievas ir Tėvynė“. Šiame leidinyje buvo iškelta net idėja, kad ir „kova už sąžinės laisvę [...] yra kova prieš marksizmo-leninizmo filosofinį pagrindą, jo esmę, prieš valdančią Komunistų partiją, Tarybų Sąjungos politinę sistemą – žūtūbūtinė politinė kova“¹⁸⁷. „Ateities“ redakciniame

straipsnyje buvo teigiama, jog „kiekvienas supuvimo faktas rodo, kad jau griūva prievartinė socialinė sistema, o iš griuvėsių kyla ateitis“¹⁸⁸.

Sovietų valdžia kaip okupacinė įvardijama daugelyje katalikiškos periodinės spaudos puslapių. 1979 m. ir „LKB Kronika“ pareiškė solidarumą su 45 lietuvių, latvių ir estų pasirašyta deklaracija, kuria buvo pasmerktas 1939 m. Ribbentropo–Molotovo paktas ir pareikalauta panaikinti šio pakto padarinius Baltijos valstybėms. Solidarizuodamasi su faktišku reikalavimu atkurti Lietuvos valstybingumą, „LKB Kronika“ tai grindė teiginiu, jog Lietuvos Katalikų Bažnyčios nelaimių ištakų reikia ieškoti būtent 1939 m. pasirašyto pakto padariniuose¹⁸⁹. Didėjančią „Kronikos“ priešišumą sovietinei sistemai V. Vardys išvelgė ir nuo 1978 m. išryškėjusioje tendencijoje, kai jos puslapiuose žodis „tarybinis“ buvo pakeistas į „sovietinis“¹⁹⁰.

Ryškęjančią periodinės savilaidos priešškumą sovietinės sistemos atžvilgiu pirmiausia lėmė nesilpstančios valdžios represijos ir tikinčiųjų teisių varžymas įvairiose gyvenimo srityse. Vis garsiau judėjime ėmė skambėti aštuntojo dešimtmečio pradžioje vieno tikinčiojo pasiūlyto pareiškimo sovietų valdžiai projekte iškeltas reikalavimas: „Kadangi tarybinė vyriausybė nepajėgia Lietuvos tikintiesiems duoti pilną tikėjimo laisvę, todėl prašome duoti Lietuvai laisvę. Lietuva, būdama laisva, užtikrins visiems savo piliečiams reikalingas teises“¹⁹¹. Kita vertus, kaip pažymėjo K. Girnius, savilaidoje pasirodžiusius reikalavimus atkurti nepriklausomą Lietuvą, t. y. keisti visą egzistuojančią sistemą, reikėtų vertinti ne kaip konkrečią veiklos programą, kurią įgyvendinti to meto sąlygomis buvo neįmanoma, o kaip priemonę, kuria siekiama priminti, pamokyti ir kuria išreiškiama ateities viltis¹⁹². Beje, 45 Baltijos kraštų atstovų pareiškimui, kuriuo pirmą kartą viešai buvo

pareikalauta nepriklausomybės, pritarė ir Rusijos žmogaus teisių judėjimo dalyviai (Jelena Boner, A. Sacharovas, Jurijus Belovas ir kt.).

IŠVADOS

1. Esminis sovietinio disidentizmo bruožas buvo nepavaldi valdžios kontrolei veikla, kurios tikslas – ne keisti esamą santvarką, o sukelti pokyčius sistemos viduje. Disidentai neapsiribojo tik politinės sistemos leistinų veiksmų arsenalu, jų veiksmai dažnai peržengdavo valdžios toleruojamas ribas. Lietuvos katalikiškasis, žydų emigracinis, Rusijos žmogaus teisių judėjimai, pradėję formotis skirtingose istorinėse tautinėse bendruomenėse šeštajame dešimtmetyje, priskirtini disidentinio judėjimo kategorijai. Tokią šių judėjimų klasifikaciją pagrindžia ir periodinės savilaidos formavimosi ypatybės.

2. Savilaida, Sovietų Sąjungoje atsiradusi prieš susiformuojant disidentiniams judėjimams, pamažu tapo sudedamuoju šių judėjimų veiklos elementu. Peticijų kampanija, simbolizavusi disidentinių judėjimų suaktyvėjimą bei legalios, atviros veiklos formų įsitvirtinimą, nulėmė ir legalaus pobūdžio savilaidos atsiradimą Rusijos žmogaus teisių judėjime ir žydų emigraciniame judėjime. Tuo tarpu Lietuvoje legalaus pobūdžio savilaida (peticijos, teismų procesų aprašymai, oficialūs dokumentai) ėmė plisti tik 1972 m. pradėjus leisti katalikišką periodinę savilaidą.

3. Disidentinė periodinė savilaida buvo grindžiama šeštojo ir septintojo dešimtmečių sandūroje Rusijoje pradėtų leisti savilaidos žurnalų įtvirtinta nauja leidinių samprata. Judėjimams perėmus šią naują sampratą, periodinė savilaida atsiribojo nuo opozicinės ar tik nedidelį skaitytojų būrį apimančios spaudos.

4. Periodinė savilaida tapo ir veiksniumi, nulėmusiu santykių tarp atskirų disidentinių judėjimų atsiradimą. Pirmieji ryšiai tarp prasidedančių Lietuvos ir Rusijos disidentinių judėjimų užsimezgė pradėjus leisti savilaidos žurnalus Rusijoje septintojo dešimtmečio pradžioje. Tuo tarpu sparčiai besiplėtojančios disidentinės periodinės savilaidos poreikiai septintojo ir aštuntojo dešimtmečių sandūroje tiesiogiai nulėmė santykių užsimezgimą tarp jau susiformavusių Lietuvos katalikiškojo ir žmogaus teisių judėjimų.

5. Disidentinės periodinės savilaidos atsiradimas ir jos turinys atspindėjo skirtingus kiekvieno judėjimo siekius bei jų keliamus tikslus, tačiau visos šios savilaidos bendras bruožas buvo tai, jog ji formavosi kaip atsakas į sovietų valdžios represijas ir savivalę.

6. Rusijos žmogaus teisių judėjime periodinė savilaida nuo pat pradžios rėmėsi dokumentų rinkinių apie politinius teismų procesus modeliu ir jos leidybos atramos tašku tapo „faktų“ kalba. Periodinės savilaidos, kaip atsako į sovietų valdžios represijas, raida nulėmė tai, jog Lietuvos katalikiškajame ir žydų emigraciniame judėjimuose buvo remiamasi tokia žmogaus teisių judėjimo leistos periodinės informacinės savilaidos patirtimi.

7. Visuose apžvelgiamuose disidentiniuose judėjimuose buvo remiamasi periodinės savilaidos, kaip legalios veiklos, samprata. Savilaidos teisėtumo akcentavimas atspindėjo esminį disidentizmo bruožą – atsiribojimą nuo pačios santvarkos keitimo tikslų. Tačiau atsižvelgiant į nesiliaujančias valdžios represijas ir teisių varžymus, legalios veiklos samprata, glaudžiai susijusi su viešumo principu, buvo transformuota. Leidžiant disidentinę periodinę savilaidą, pagrindiniu kriterijumi, apibrėžiančiu veiklos teisėtumą, tapo faktas, kad sovietų valdžia nesilaiko įstatymų. Legalumo principas buvo įtvirtintas ir kitu aspektu – leidiniuose

pateikiamos informacijos objektyvumu ir patikimumu, t. y. „faktų“ kalba.

8. Taigi skirtingų tikslų siekiančiuose ir skirtingais socialiniais sluoksniais besiremiančiuose disidentiniuose judėjimuose išryškėjo bendros raidos tendencijos. Disidentinės periodinės savilaidos formavimasis atskleidė gilumines sąsajas tarp šių judėjimų. Lietuvos katalikiškajame judėjime

leistos periodinės savilaidos raidos bruožai atitiko bendras sovietinio disidentizmo tendencijas ir atspindėjo veiklos formų perimamumą tarp atskirai besiformuojančių judėjimų. Tai leidžia Lietuvos katalikiškąjį judėjimą greta žydų emigracinio ir žmogaus teisių judėjimų priskirti bendro reiškinio – sovietinio disidentizmo – kategorijai.

Nuorodos

¹ *In Quest of Justice: Protest and Dissent in the Soviet Union today*, ed. A. Brumberg, New York, 1970, p. 21, 458.

² *Власть и оппозиция: Российский политический процесс XX столетия*, Москва, 1995, с. 181.

³ *The Political, Social and Religious Thought of Russian „Samizdat“ – An Anthology*, ed. M. Meerson-Aksenov, B. Shragin, Belmont, 1977, p. 34, 34–35.

⁴ H. G. Skilling, *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*, Hampshire and London, 1989, p. 6–7, 201, 208.

⁵ R. Sharlet, „Soviet Dissent since Brezhnev“, *Current History*, 1986, vol. 85, p. 321–322.

⁶ P. Reddaway, „The Development of Dissent and Opposition“, *The Soviet Union since the fall of Khrushchev*, ed. A. Brown, M. Kaser, London, 1975, p. 126, 134, 140.

⁷ *Samizdat: Voices of the Soviet Opposition*, ed. G. Saunders, New York, 1974, p. 274; D. M. Crowe, „Samizdat“, *The Modern Encyclopaedia of Russian and Soviet History*, USA, 1983, vol. 33, p. 65.

⁸ M. Hopkins, *Russia's Underground Press: The Chronicle of Current Events*, New York, 1983, p. 21–22, 96.

⁹ Л. Алексеева, *История инакомыслия в СССР: Новейший период*, Vermont, 1984, 427 с.

¹⁰ Л. Алексеева, „Литовское национально-религиозное движение“, *История инакомыслия в СССР: Новейший период*, www.memo.ru/history/diss/books/Alexeewa/Chapter3a.htm, p. 8–9.

¹¹ *The Political, Social and Religious Thought of Russian „Samizdat“...*, p. 585, 586.

¹² S. Hoffman, „Jewish Samizdat and the Rise of Jewish National Consciousness“, *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union*, ed. R. Yaacov, B. Avi, New York, 1991, p. 88, 98, 109.

¹³ B. Pinkus, *The Jews of the Soviet Union*, Cambridge, 1988, p. 317.

¹⁴ M. McCauley, *The Soviet Union: 1917–1991*, London and New York, 1993, p. 314.

¹⁵ R. Sharlet, „Dissent and Repression in the Soviet Union“, *Current History*, 1977, vol. 73, p. 114.

¹⁶ V. S. Vardys, *The Catholic Church, Dissent and Nationality in Soviet Lithuania*, Boulder, 1978, p. 151, 152.

¹⁷ V. Vardys, „Rezistencija Lietuvoje po antrojo pasaulinio karo: Žvilgsnis iš istorinės perspektyvos“, *Aidai*, 1981, Nr. 2, p. 68–70.

¹⁸ T. Remeikis, *Opposition to Soviet Rule in Lithuania. 1945–1980*, Chicago, 1980, p. 103, 105, 131.

¹⁹ V. S. Vardys, *The Catholic Church, Dissent and Nationality...* p. 132; T. Remeikis, *Opposition to Soviet Rule in Lithuania...*, p. 104.

²⁰ S. Sužiedėlis, *The Sword and the Cross: A History of the Church in Lithuania*, Huntington, 1988, p. 208, 218.

²¹ A. Jakubčionis, „Bažnyčios pasipriešinimas 1970–1980 m.“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, t. 12, p. 157–163; *ibid.*, XXI amžius, 1997, gegužės 14.

²² A. Streikus, „Į „Kronikos“ ištakas pažvelgus“, *Naujasis židinys*, 1997, Nr. ¼, p. 167–170; A. Streikus, „Lietuvos Katalikų Bažnyčia 1940–1990 m.“, *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 12, p. 39–65.

²³ K. Girnius, „The Opposition Movement in Postwar Lithuania“, *Journal of Baltic Studies*, 1982, vol. 12, Nr. 1, p. 72; K. Girnius, „Apie katalikybės ir tautiškumo ryšius Lietuvoje“, *Aidai*, 1983, Nr. 3, p. 161–172.

²⁴ Л. Алексеева, *История инакомыслия в СССР...*, 427 с.

²⁵ *The Political, Social and Religious Thought of Russian „Samizdat“...*, p. 13.

²⁶ T. Venclova, „Disidentų sąjūdžio perspektyvos Sovietų Sąjungoje ir Lietuvoje“, *Į laisvę*, 1977, Nr. 71, p. 24.

²⁷ T. Venclova, *Vilties formos: Eseiistika ir publicistika*, Vilnius, 1991, p. 246.

²⁸ P. Reddaway, „The Development of Dissent and Opposition“, p. 122.

²⁹ T. Remeikis, *Opposition to Soviet Rule in Lithuania...*, p. 19.

³⁰ Ibid., p. 15.

³¹ V. Shlapentokh, *Soviet Intellectuals and Political Power: Post – Stalin Era*, Princeton, 1990, p. 79, 133, 141.

³² Ibid., p. 133, 141.

³³ D. R. Spechler, *Permitted dissent in the USSR: Novy mir and the Soviet Regime*, New York, 1982, p. xx.

³⁴ Ibid., p. xx–xxi.

³⁵ R. M. Cutler, „Soviet Dissent Under Khrushchev: An Analytical Study“, *Comparative Politics*, 1980, vol. 13, Nr. 1, p. 16–17.

³⁶ D. R. Spechler, *Permitted dissent in the USSR*, p. xx.

³⁷ R. M. Cutler, „Soviet Dissent Under Khrushchev“, p. 17.

³⁸ *Власть и оппозиция: Российский политический процесс...*, с. 235.

³⁹ В. Лазарис, *Диссиденты и евреи: кто порвал железный занавес*, Tel Aviv, 1981, с. 18.

⁴⁰ P. Reddaway, „The Development of Dissent and Opposition“, p. 122.

⁴¹ А. Амальрик, *Просушествует ли Советский Союз до 1984 года?*, Amsterdam, 1970, с. 10, 11.

⁴² Ibid., с. 11.

⁴³ „Soviet Dissent: Interviews“, *Survey*, 1970, Nr. 77, p. 138.

⁴⁴ А. Амальрик, *Записки диссидента*, Ann Arbor, 1982, с. 61.

⁴⁵ П. Литвинов, „О движении за права человека в СССР“, *Самосознание: Сборник статей*, New York, 1976, с. 78–79.

⁴⁶ R. Yaacov, *The Struggle for Soviet Jews Emigration 1948–1967*, Cambridge, 1991, p. 284, 343.

⁴⁷ Ibid., p. 343.

⁴⁸ А. Воронель, В. Яхот, „От составителей“, *Белая книга исхода: Выкуп*, 1973, *Еврейский самиздат*, Jerusalem, 1975, т. 8, с. 125.

⁴⁹ S. Bialer, *The Soviet Paradox: External Expansion, Internal Decline*, New York, 1986, p. 15; M. McCauley, *The Soviet Union: 1917–1991...*, p. 312–313.

⁵⁰ В. Лазарис, *Диссиденты и евреи...*, с. 21.

⁵¹ R. Sharlet, „Soviet Dissent since Brezhnev“, p. 322.

⁵² Л. Алексеева, „Еврейское движение за выезд в Израель“, *История инакомыслия в СССР: Новейший период*, www.memo.ru/history/diss/books/alexeewa/chapter10.htm, p. 9.

⁵³ R. Yaacov, *The Struggle for Soviet Jews Emigration*, p. 287.

⁵⁴ A. Streikus, „Į „Kronikos“ ištakas pažvelgus“, p. 167–168.

⁵⁵ A. Streikus, „Lietuvos Katalikų Bažnyčia 1940–1990 m.“, p. 53.

⁵⁶ P. Račiūnas, *Lietuvos katalikybės, jos doros ir tautiškumo naikinimas ir lietuvių pasipriešinimas 19–20 amž. II dalis. Tautos dvasinio gyvenimo ugdytojai*, Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (toliau – VUBRS), f. 187, b. 524, l. 107.

⁵⁷ „Lietuvos Katalikų Bažnyčios dvasinis atgimimas“, *LKB Kronika: Pogrindžio leidinys*, Čikaga, 1984, t. 7, p. 100.

⁵⁸ „Tikinčiųjų teisių gynimo komitetas“, *ibid.*, t. 5, p. 234.

⁵⁹ *Mylėti artimą: Liudijimai apie kunigą Juozą Zdebskį pagal dokumentinio filmo videomedžiagą*, Vilnius, 1998, p. 49.

⁶⁰ „Vladas Lapienis saugumo kalėjime“, *LKB Kronika*, 1978, t. 4, p. 332.

⁶¹ А. Амальрик, *Просушествует ли Советский Союз до 1984 года?*, с. 5.

⁶² D. Pospelovsky, „From Gosizdat to Samizdat and Tamizdat“, *Canadian Slavonic Papers*, 1978, vol. 20(1), p. 46.

⁶³ R. M. Cutler, „Soviet Dissent Under Khrushchev“, p. 19–20.

⁶⁴ *Власть и оппозиция: Российский политический процесс*, с. 256.

⁶⁵ А. В. Савельев, „Политическое своеобразие диссидентского движения в СССР 1950-х–1970-х годов“, *Вопросы истории*, 1998, No. 4, с. 114.

⁶⁶ R. Yaacov, *The Struggle for Soviet Jewish Emigration*, p. 287, 413; S. Hoffman, „Jewish Samizdat and the Rise of Jewish National Consciousness“, p. 88.

⁶⁷ I. Averbukh, „Jewish Samizdat at the End of the Forties: Fragments from Margarita Aliger's Poem „Your Victory““, *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union*, ed. R. Yaacov, B. Avi, New York, 1991, p. 74, 78, 82.

⁶⁸ Ibid., p. 74, 78.

⁶⁹ S. Hoffman, „Jewish Samizdat and the Rise of Jewish National Consciousness“, p. 90.

⁷⁰ J. Goldstein, „The Jewish National Movement in the Soviet Union: A Profile“, *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union*, ed. R. Yaacov, B. Avi, New York, 1991, p. 33, 39, 41; S. Hoffman, „Jewish Samizdat and the Rise of Jewish National Consciousness“, p. 88–89, 109.

⁷¹ E. Jaseliūnas, „Lietuvos katalikiška periodinė spauda XX a. 8-ajame dešimtmetyje“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 1999, t. 15, p. 236–241.

⁷² V. Aliulis, „Lietuvos katalikų spaudos leidiniai“, *Katalikų kalendorius žinynas 1988*, Kaunas–Vilnius, 1998, p. 269.

⁷³ P. Reddaway, „Freedom of Worship and the Law“, *In Quest of Justice: Protest and Dissent in the Soviet Union Today*, ed. A. Brumberg, New York, 1970, p. 62.

⁷⁴ A. Streikus, „Religinė spauda sovietinio totalitarinio režimo sąlygomis 1953–1967 m.“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, Vilnius, 1998, t. 12, p. 154–155.

⁷⁵ V. Aliulis, „Apie tikybos laisvę ir statistiką“, *Gimtasis kraštas*, 1988, spalio 13–19.

⁷⁶ А. В. Савельев, „Политическое своеобразие диссидентского движения в СССР...“, с. 110.

⁷⁷ Гинзбург Александр Ильич, www.memo.ru/history/diss/ginzburg.htm, p. 3.

⁷⁸ В. Вишняков, *Все мы в молодости смотрим революционерами*, www.memo.ru/history/diss/books/mayak/Chapter14.htm, p. 6; А. Шухт, *Эти чтения были очень полезны и очень важны*, www.memo.ru/history/diss/books/mayak/Chapter13.htm, p. 8.

⁷⁹ В. Осипов, „Площадь Маяковского, статья 70-ая“, *Грани*, 1971, No. 80, с. 128.

⁸⁰ P. Račiūnas, *Lietuvos vyskupijos Lietuvai netekus nepriklausomybės nuo 1940 m. iki šių dienų*, VUBRS, f. 187, b. 495, l. 147; V. Spengla, „Akiplėša“: *KGB kova prieš Bažnyčią. Pagal kunigo Juozo Zdebskio sekimo bylą*, Vilnius, 1996, p. 56; „LKB Kronikai“ 10 metų“, *LKB Kronika*, 1984, t. 7, p. 109.

⁸¹ S. Tamkevičius, „LKB Kronika“, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika: XI tomas*, Kaunas, 1997, p. 348–349.

⁸² P. Račiūnas, „Dvasinės kovos ginklas“, *Tautos atmintis*, 1996, Nr. 1, p. 53.

⁸³ V. Jankauskas, „Rūpintojėliai prie laisvės kelio“, *Gimtasis kraštas*, 1992, liepos 1–8; J. Plavičienė, „Pogrindžio žurnalas „Rūpintojėlis“ paminėjo 20-ties metų sukaktį“, *XXI amžius*, 1997, kovo 14.

⁸⁴ В. Лазарис, *Диссиденты и евреи...*, с. 99–109.

⁸⁵ А. Суетнов, *Самиздат: библиографический указатель*, Москва, 1992, т. 1, с. 19.

⁸⁶ В. Lewytzkij, *Politics and Society in Soviet Ukraine 1953–1980*, Edmonton, 1984, p. 133; Л. Алексеева, „Украинское национальное движение“, *История инакомыслия в СССР: Новейший период*, www.memo.ru/history/diss/books/Alexeeva/Chapter2.htm, p. 12.

⁸⁷ V. Spengla, *Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika: XI tomas*, Kaunas, 1997, p. 56.

⁸⁸ P. Plumpa, „Religinio pasipriešinimo rakopos 1968–1973 metais“, *XXI amžius*, 1997, balandžio 11.

⁸⁹ „Рижский процесс“, *Вестник Исхода*, No. 2, 1971, *Еврейский самиздат*, Иерусалим, 1974, т. 3, с. 63.

⁹⁰ Р. Нудельман, „Предисловие“, *Тарбут*, No. 1, 1975, *Еврейский самиздат*, 1976, т. 11, с. 214.

⁹¹ В. Лазарис, *Диссиденты и евреи...*, с. 103, 107; A. Voronel, „Jewish Samizdat“, *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union*, ed. R. Yaacov, B. Avi, New York, 1991, p. 258–259.

⁹² А. Скобов, „„Перспектива“ – журнал новых левых“, *Самиздат*, Москва, 1993, с. 109.

⁹³ „„Rūpintojėlio“ karta“, *XXI amžius*, 1993, balandžio 9.

⁹⁴ *Синтаксис*, www.memo.ru/history/diss/links/sintaksis.htm, p. 1.

⁹⁵ Р. Нудельман, „Предисловие“, с. 214.

⁹⁶ T. Venclova, „Disidentų sąjūdžio perspektyvos Sovietų Sąjungoje ir Lietuvoje“, p. 26.

⁹⁷ A. Danielis, A. Lavutas, T. Velikanova, „LKB Kronika“ ir „Einamųjų įvykių kronika“, *Kronika. Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika*, Vilnius, 1997, p. 73.

⁹⁸ P. Plumpa, „Visos Lietuvos kapelionas“, *Kryžiai ir meilės kelias*, Vilnius, 1996, p. 25.

⁹⁹ S. Tamkevičius, „LKB Kronika“, p. 352–353.

¹⁰⁰ „Kratų audra“, *LKB Kronika*, 1975, t. 2, p. 16–17; V. S. Vardys, *The Catholic Church, Dissent and Nationality...*, p. 150.

¹⁰¹ A. Danielis, A. Lavutas, T. Velikanova, „LKB Kronika“ ir „Einamųjų įvykių kronika“, p. 72.

¹⁰² Ibid., p. 73.

¹⁰³ „От „Феникса“ к „Сфинксам““, *Грани*, 1965, No. 59, с. 3.

¹⁰⁴ В. Лазарис, *Диссиденты и евреи...*, с. 92.

¹⁰⁵ Lietuvos ypatingasis archyvas (LKP dokumentų skyrius, buv. LVOA), f. 1771, ap. 233, b. 6, l. 91.

¹⁰⁶ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1, ap. 48, b. 268, l. 38.

¹⁰⁷ A. Rothberg, *The Heirs of Stalin: Dissidence and the Soviet Regime 1953–1970*, London, 1972, p. 153.

¹⁰⁸ „Письмо Анатолия Якобсона“, *Полдень: Дело о демонстрации 25 августа 1968 года на Красной площади*, Frankfurt/M, 1970, с. 497.

¹⁰⁹ „Обзор Самиздата 1968 года“, *Хроника текущих событий*, No. 5, www.memo.ru/history/diss/chr/chr5.htm, p. 4.

¹¹⁰ „Белая книга“ по делу Ивана Яхимовича“, *Посев*, 1969, No. 5, с. 2.

¹¹¹ „Сборник памяти А. Е. Костерина“, *ibid.*, No. 4, с. 47–61.

¹¹² „Вместо эпилога. Год 1966-й“, *Пятое декабря 1965 года в воспоминаниях участников*

событий, материалах Самиздата, документах партийных и комсомольских организаций и в записках Комитета государственной безопасности в ЦК КПСС, www.memo.ru/history/diss/books/5dec/Chapter6.htm, p. 5.

¹¹³ А. Амальрик, *Просуществовал ли Советский Союз до 1984 года?*, с. 6.

¹¹⁴ Л. Алексеева, „Первые правозащитные выступления (1965–1968 гг.)“, *История инакомыслия в СССР: Новейший период*, www.memo.ru/history/diss/books/Alexeeewa/Chapter16a.htm, p. 8.

¹¹⁵ „Письмо старому другу“, *Белая книга*, Frankfurt/M, 1967, с. 414.

¹¹⁶ „Ленинградский процесс“, *Хроника текущих событий*, No. 1, www.memo.ru/history/diss/chr/chr1.htm, p. 11–12.

¹¹⁷ В. Осипов, „Площадь Маяковского“, с. 127.

¹¹⁸ „Год прав человека продолжается“, *Хроника текущих событий*, No. 5, www.memo.ru/history/diss/chr/chr5.htm, p. 18.

¹¹⁹ LYA, f. 1, ap. 15, b. 1629, l. 63.

¹²⁰ Ibid., b. 172, l. 32.

¹²¹ „LKB Kronikai“ 10 metų!, p. 109.

¹²² „Byla Nr. 395“, *LKB Kronika*, 1975, t. 2, p. 250.

¹²³ „Tarptautiniame tribunole“, *Aušra: 1975 X–1977 II 16*, Čikaga, 1977, t. 1, p. 15.

¹²⁴ „Kuriuo keliu? (Žvilgsnis į Lietuvos dvasininkiją)“, *Aušra: 1981 m. vasaris–1982 m. kovas: Nr. 26(66)–30(70)*, Čikaga, 1984, t. 6, p. 95.

¹²⁵ „Dešimtmetis, kurį minės šimtmečiai“, *ibid.*, p. 177, 181.

¹²⁶ V. S. Vardys, *The Catholic Church, Dissent and Nationality...*, p. 144.

¹²⁷ „Рижский процесс“, *Вестник исхода*, 1971, No. 2, *Еврейский самиздат*, Иерусалим, 1974, т. 3, с. 63.

¹²⁸ В. Pinkus, *The Jews of the Soviet Union*, p. 258, 316.

¹²⁹ „Ленинградский процесс 1970 года“, *Исход*, 1971, No. 4, *Еврейский самиздат*, 1974, т. 2, с. 127.

¹³⁰ Л. Алексеева, „Еврейское движение за выезд в Израель“, с. 2.

¹³¹ „Второй Ленинградский процесс“, *Вестник исхода*, 1971, No. 2, *Еврейский самиздат*, 1974, т. 3, с. 51.

¹³² „Рижский процесс“, *ibid.*, с. 61, 65.

¹³³ В. Pinkus, *The Jews of the Soviet Union*, p. 258.

¹³⁴ „От составителей“, *Белая книга исхода*, 1972, No. 1, *Еврейский самиздат*, 1974, т. 5, с. 1.

¹³⁵ В. Долинин, „Ленинградский периодический самиздат середины 1950–80-х годов“, *Самиздат*, Москва, 1993, с. 14.

¹³⁶ Л. Алексеева, „Украинское национальное движение“, с. 19–20.

¹³⁷ „Pirmieji „Aušros“ spinduliai“, *Aušra: 1975 X–1977 II 16*, Čikaga, 1977, t. 1, p. 10.

¹³⁸ „От составителя“, *Белая книга*, Frankfurt/M, 1967, с. 5.

¹³⁹ „От составителя“, *Процесс четырех: Сборник материалов по делу Галанского, Гинзбурга, Добровольского и Лашковой*, Амстердам, 1971, с. 3.

¹⁴⁰ „О достоверности и о точности информации в выпусках „Хроники““, *Хроника текущих событий*, No. 7, www.memo.ru/history/diss/chr/chr7.htm, p. 20.

¹⁴¹ А. Амальрик, *Записки диссидента*, с. 57.

¹⁴² „26 июля 1968 г...“, *Хроника текущих событий*, No. 3, www.memo.ru/history/diss/chr/chr3.htm, p. 1.

¹⁴³ „Рижский процесс“, *Вестник исхода*, 1971, No. 2, *Еврейский самиздат*, 1974, т. 3, с. 66.

¹⁴⁴ В. Лазарис, *Диссиденты и евреи...*, с. 97.

¹⁴⁵ „От составителей“, *Белая книга исхода*, с. 1.

¹⁴⁶ „LKB Kronikai“ 10 metų!, p. 109; S. Tamkevičius, „LKB Kronika“, p. 348–349.

¹⁴⁷ „Nota Bene“, *LKB Kronika*, 1974, t. 1, p. 117.

¹⁴⁸ „Gerbiami skaitytojai!“, *ibid.*, p. 329.

¹⁴⁹ „Lietuvos Katalikų Bažnyčios nelaimė – okupacija“, *ibid.*, 1983, t. 6, p. 22.

¹⁵⁰ „Редакционная статья „Украинского вестника“ 5“, *Хроника текущих событий*, No. 22, www.memo.ru/history/diss/chr/chr22.htm, p. 21.

¹⁵¹ „Евреи в СССР: Специальный выпуск“, *Еврейский самиздат*, 1976, т. 11, с. 185–211.

¹⁵² „Сентябрь 69 года“, *Посев*, 1968, No. 12, с. 8.

¹⁵³ Г. Померанц, *Эксперимент подполья*, www.memo.ru/history/diss/books/mayak/Chapter36.htm, p. 3.

¹⁵⁴ „От редакции“, *Сфинксы*, 1965, No. 1, *Грани*, 1965, No. 59, с. 9.

¹⁵⁵ „Предыстория. Личности обвиняемых“, *Процесс четырех: Сборник материалов по делу Галанского, Гинзбурга, Добровольского и Лашковой*, Амстердам, 1971, с. 11.

¹⁵⁶ G. Luckyj, „Turmoil in the Ukraine“, *In Quest of Justice: Protest and Dissent in the Soviet Union today*, ed. A. Brumberg, New York, 1970, p. 57.

¹⁵⁷ Л. Богораз, „Принципы и методы правозащитной работы“, *История, философия,*

принципы и методы правозащитной деятельности, Москва, 1995, с. 77.

¹⁵⁸ „От составителя“, *Процесс четырех: Сборник материалов по делу Галанского, Гинзбурга...*, с. 3.

¹⁵⁹ В. Осипов, *Заявление редакции журнала „Вече“ в связи с сообщением радиостанции „Свобода“ о выходе первого номера журнала*, 1 марта 1971 г., Архив Самиздата, No. 586, л. 1.

¹⁶⁰ „Год прав человека продолжается“, *Хроника текущих событий*, No. 5, www.memo.ru/history/diss/chr/chr5.htm, p. 18.

¹⁶¹ *Хроника текущих событий*, www.memo.ru/history/diss/links/hrts.htm, p. 1.

¹⁶² Л. Алексеева, „Крымскотатарское движение за возвращение в Крым“, *История инакомыслия в СССР: Новейший период*, www.memo.ru/history/diss/books/Alexeewa/Chapter8.htm, p. 6.

¹⁶³ Всенародный протест: обзор крымскотатарского движения за 1956–1968 гг.–начало 1969 г., *Ташкентский процесс: Суд над десятью представителями крымскотатарского народа (1 июля–5 августа 1969 гг.)*, Амстердам, 1976, с. 52.

¹⁶⁴ Ibid., с. 114.

¹⁶⁵ В. Лазарис, *Диссиденты и евреи...*, с. 138.

¹⁶⁶ R. Yaacov, *The Struggle for Soviet Jews Emigration...*, p. 341; V. Zaslavsky, R. J. Brym, *Soviet-Jewish Emigration and Soviet Nationality Policy*, London and Basingstoke, 1983, p. 125.

¹⁶⁷ „„Подготовка“ к визиту президента“, Сборник документов и описаний событий в жизни евреев – отказников накануне и во время визита Президента Никсона в СССР: [май–июнь–июль 1974 г.], *Еврейский самиздат*, 1975, т. 8, с. 161.

¹⁶⁸ Л. Чуковская, „В судебную коллегия по уголовным делам Верховного Суда УССР“, *Вестник исхода*, 1971, No. 2, *ibid.*, 1974, т. 3, с. 115.

¹⁶⁹ „Генеральному прокурору СССР Р. А. Руденко“, *Исход*, 1971, No. 4, *ibid.*, 1974, т. 2, с. 155.

¹⁷⁰ „Рижский процесс“, *Вестник исхода*, 1971, No. 2, *ibid.*, т. 3, с. 66.

¹⁷¹ Р. Нудельман, „Предисловие“, с. 215.

¹⁷² V. Yedidya, „The Struggle for the Study of Hebrew“, *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union*, ed. R. Yaacov, B. Avi, New York, 1991, p. 155.

¹⁷³ „Rašo Lietuvos kunigai“, *LKB Kronika*, 1976, т. 3, p. 249.

¹⁷⁴ „TSKP Generaliniam Sekretoriui L. Brežnevui“, *LKB Kronika*, 1978, т. 4, p. 121.

¹⁷⁵ „Byla Nr. 395“, *ibid.*, p. 250.

¹⁷⁶ „Iš LKB Kronikos archyvo“, *ibid.*, 1975, т. 2, p. 103–104.

¹⁷⁷ „Gromyko pas popiežių“, *ibid.*, p. 78.

¹⁷⁸ „Kaltinimai „LKB Kronikai““, *ibid.*, 1978, т. 4, p. 464.

¹⁷⁹ „Tarptautiniame tribunole“, *Aušra: 1975 X–1977 II 16*, Čikaga, 1975, т. 1, p. 15.

¹⁸⁰ „Atsakymai anonimui“, *LKB Kronika*, 1975, т. 2, p. 342.

¹⁸¹ „Vladas Lapienis saugumo kalėjime“, *ibid.*, 1978, т. 4, p. 327.

¹⁸² Ibid.

¹⁸³ „Pirmieji „Aušros“ spinduliai“, *Aušra...*, p. 10.

¹⁸⁴ „Laiškai iš Gulago“, *LKB Kronika*, 1979, т. 5, p. 185.

¹⁸⁵ „От составителя“, *Сборник избранных текстов Самиздата, посвященных общественным проблемам*, 1969, No. 2, Архив Самиздата, No. 479-б. л. 3.

¹⁸⁶ „Tikinčiųjų teisių gynimo komitetas“, *LKB Kronika*, 1984, т. 5, p. 239.

¹⁸⁷ „Mūsų tėvynėje“, *Dievas ir Tėvynė*, 1977, Nr. 6, l. 19, Lietuvos genocido aukų muziejus (toliau – LGAM).

¹⁸⁸ „Reklaminis puslapis: Jaunuoli!“, *Ateitis*, 1979, Nr. 1, l. 35, LGAM.

¹⁸⁹ „Lietuvos Katalikų Bažnyčios nelaimė – okupacija“, *LKB Kronika*, 1983, т. 6, p. 22.

¹⁹⁰ V. Vardys, „Necenzūruotas Lietuvos katalikų balsas“, *Krikščionybė Lietuvoje*, red. V. Vardys, Čikaga, 1997, p. 453.

¹⁹¹ „Naujoji LTSR konstitucija diskriminuoja tikinčiuosius“, *LKB Kronika*, 1979, т. 5, p. 90.

¹⁹² K. Girnius, „Apie katalikybės ir tautiškumo ryšius Lietuvoje“, p. 165.

Gauta 2001 12 20
Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Egidijus Jaseliūnas

**UPRISE OF PERIODICAL SAMIZDAT:
PHENOMENON OF SOVIET DISSIDENTISM AND LITHUANIAN CATHOLIC MOVEMENT**

S u m m a r y

Comparative analysis of the periodical Samizdat as a dissident movement is based on a strict definition of the dissident movement. This definition reflects the dissident movement notions presented in the works of P. Reddaway, V. Shlapentokh, D. Spechler, R. Tökes and G. Ionescu and is defined as follows: the essential attribute of the Soviet dissident movement was to pursue government control independent activities. Their purpose was not to change the existing regime, but to cause changes within the system. The dissidents did not restrict only to the activities permissible by the political system, but would often exceed the limits tolerated by the government.

The Lithuanian Catholic, Jewish emigrational and Russian human rights' movements though having started to develop in different historical national communities in the 50s are all attributed to the category of the common dissident movement. The main purpose of the article is to prove that such classification of the given movements is also based on the development of the periodical bookwork like Samizdat press („Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika“ „The Chronicle of the Catholic Church of Lithuania“, „Aušra“ „The Dawn“, „Dievas ir Tėvynė“ „The God and the Homeland“, „Tiesos kelias“ „The Road of Truth“, „Rūpintojėlis“ „The Crucifix“, „Ateitis“ „The Future“, „Хроника текущих событий“ „The Chronicle of Current Events“, „Итон“ „Iton“, „Исход“ „Exodus“, „Вестник исхода“ „The Herald of Exodus“, „Евреи в СССР“ „Jews in USSR“, „Белая книга исхода“ „The White Paper of Exodus“, „Тарбут“ „Tarbut“).

Having originated in the Soviet Union just before the dissident movements, the Samizdat press has gradually become an important action element of those movements. The dissident periodical Samizdat was based on the new press idea established by the Samizdat journals which had started to be published in Russia during the 50s and 60s. The movements having absorbed this idea, the periodical Samizdat press was dissociated from the opposition press or the one involving very few readers.

The rise of the dissident periodical Samizdat press and its content reflected the objectives and tasks set by every movement, however the common feature of the Samizdat was that it has been developed as a response to the repressions and licence of the Soviet regime.

The Russian human rights' movement has initially based its periodical Samizdat on the model of collected documents on political trials, and therefore this publishing was referred to „fact language“. The development of the periodical Samizdat as a response to the Soviet repressions determined that the Lithuanian Catholic and Jewish emigrational movements referred to the experience of such periodical informational Samizdat published by the human right movement.

All the reviewed dissident movements tended to refer to the conception of the periodical Samizdat as a legal activity. Emphasis on the legitimacy of the Samizdat evidenced the underlying feature of the dissident movement – disassociation from the tasks to change the very system. Nevertheless, considering the continuous regime repressions and derogation of liberty, the legal activity conception which was close to the principle of publicity was transformed. The main criteria defining the legitimacy of activities when publishing dissident periodical Samizdat was then to ignore the laws of the Soviet regime. Another aspect was also used to establish the principle of legitimacy – the publication presented only objective and authentic information, i.e. based on the „fact language“.

Moreover, the periodical Samizdat also became the force having determined the uprise of relations between the separate dissident movements. The first relations between the rudiments of the Lithuanian and Russian dissident movements were the result of Samizdat journal publication in Russia. Meanwhile, the exigencies of the booming dissident periodical Samizdat in between the 60s and 70s have determined relations between the already existing Lithuanian Catholic and human rights' movements.

Thus, though having different objectives and based on different social layers, the dissident movements reflected common development trends. The dissident periodical Samizdat evolution displayed deep interface between these movements. The periodical Samizdat of the Lithuanian Catholic movement corresponded to the general trends of the Soviet dissident movement and reflected continuity of activities between the movements of individual development. Therefore, the Lithuanian Catholic as well as the Jewish emigrational and the human rights' movements can be attributed to the general category – the phenomenon of the Soviet dissidentism.